

II. FEJEZET

A feudelizmus kezdetei (970—1196)

A) Elbeszélő források

I. Hazai források

a) Általános tájékozás Árpád-kori forrásainkról

Az Árpád-kor elbeszélő forrásainak modern gyűjteményes kritikai kiadása (a szövegek előtt latin bevezető tanulmányokkal): Szentpétery J., *Scriptores rerum Hungaricarum* (= SRA, 2 kötet, Bp 1937—1938), mely nélkülözhetővé teszi e tekintetben nemcsak Endlicher (RMA), hanem M. Florianus (= Mátyás Fl., HHFD) szövegközlését is. A szövegek kissé régi magyar fordítása: Szabó K., *Magyarország történetének forrásai az Árpád-házi vezérek és királyok korában* (Pest 1868, 14 füzet). A forrásokat felsorolja, ma már sokban elavult kritikai jegyzetekkel, Marczali H., *A magyar történet kütfői az Árpádok korában* (Bp 1880; ld. Pauler Gy., Sz 1880, 423). = *Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Árpáden* (Berlin 1882), és u. ő, igen vázlatosan (MTKK). Kisebb ismertető cikkek: Fejérpataky L., *Irodalmunk az Árpádok korában* (kny. Figyelő 1888). Békesi E., *Magyar írók az Árpád-házi királyok korában* (KSz 1896—1897).

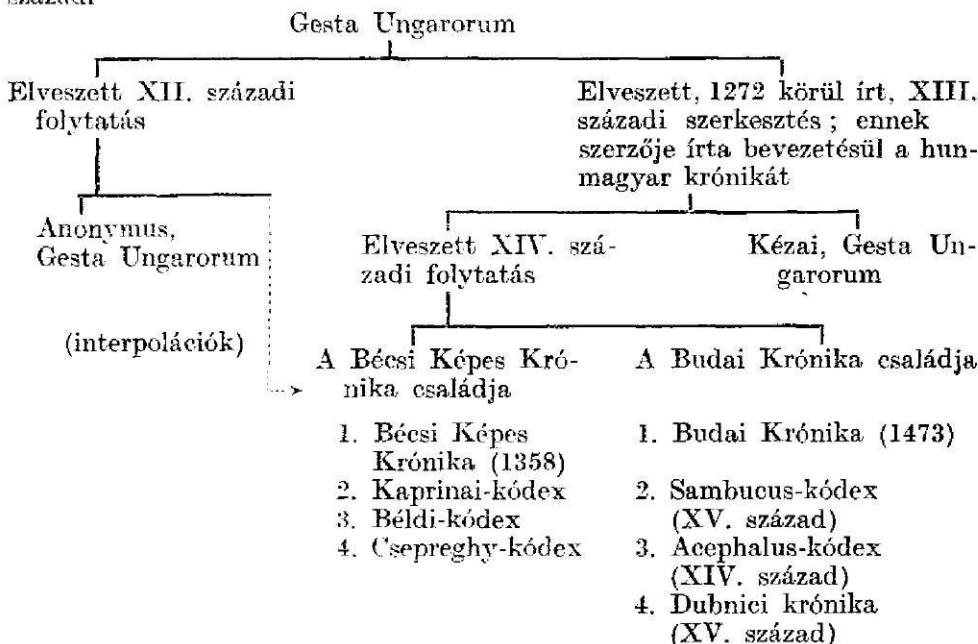
Az általános jellegű kritikai irodalomból: L. Heinemann, *Zur Kritik ungarischer Geschichtsquellen im Zeitalter der Árpáden* (NA 1887), és u. ő a krónikák kivonata elé írt bevezetése (MGSS XXIX, 523). O. Rademacher, *Die ungarische Chronik als Quelle deutscher Geschichte* (Merseburgi gimn. progr. 1887), és u. ő, *Aventinus und die ungarische Chronik* (NA 1887). F. R. Kaindl, *Beiträge zur älteren ungarischen Geschichte* (Bécs 1883), és u. ő, *Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen* (AÖG 1894—1902 és kny., a 16-ból az első 12 tanulmány a magyar krónikaszerkesztésekkel foglalkozik); erre kritikai megjegyzések: H. Steinacker (MIÖG 1904, 135), Pauler Gy. (Sz 1900, 933, 1902, 408) és Domanovszky S. (Sz. 1902, 623, 741; 1903, 461; 1905, 56), aki különösen a magyar-lengyel krónikával kapcsolatos tévedéseire figyelmeztet. Ezután is hosszú vita folyt arról, hogy a középkori magyar krónikák régebbi időkre vonatkozó, többé-kevésbé egymással rokon részletei milyen közös szövegekre mennek vissza. Marczali H. a XII. századra tette a legelső (elvesztett) alapszöveg keletkezését; Hóman B. viszont, részletes elemzéssel, a XI. század végére: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói* (Bp 1925); ld. még u. ő. *A magyar történetírás első korszaka* (kny. M 1923; RÉH 1925; a krónika és gesta műfaji különbségét is hangsúlyozza). Az elvesztett

szöveg néhány bevezető mondatának rekonstrukcióját kísérelte meg Deér J., *Szkitia leírása a Gesta Ungarorumban* (Bp 1931, kny. MK 1930). Ezt az elméletet kétségbevonva, több közös ősforrást tételezett fel C. A. Macartney, *Studies on the Early Hungarian Historical Sources* (Bp 1940). Egyes részlet-problémákat vizsgáltak Madzsar I., *A II. Géza korabeli névtelen* (AÉt 1926). Hóman B., *A II. Géza korabeli névtelen* (Sz 1931). Domanovszky S., *Anonymus és a II. Géza korabeli Gesta* (Sz 1933). Az eredményeket összefoglalja Szilágyi L. (MMT I). Győry J., *Adalékok XI. századi krónikáinkhoz* (EPHK 1943). Újabban Győrfy Gy. fent (30. l.) id. munkájában ismét a XI. századi közös ősforrást fogadja el.

*

Krónikánk családfája, a kutatások jelen állása szerint, a következőkép ábrázolható:

Az I. András korában írt, Szt. László korában folytatott, elveszett XI. századi

Ugyanezen forrásból táplálkozik, ha nem is sorolható e két családba, a Műgelni-, Pozsonyi-, Rimés-, és Müncheni-Krónika.

b) Az egyes források

Az egyes főbb hazai források a következők:

Anonymus (P. mester, III. Béla névtelen jegyzője), *Gesta Ungarorum*. kiadások: SRH; RMA; HHFD; MHK; Fejérpataky L. (Bp 1892, facsimile); BS; SRA; CF; magyar fordítások: Szaó K. (Pest 1860², és Mika S. jav. Bp 1898), Fejérpataky L. (MHK). újabban Pais D., *Magyar Anonymus* (Bp 1926); román ford.: M. Bésán (Nagyszeben 1889). A magyar honfoglalás történetét adja elő, régi hagyományokat felhasználva, de sok tekintetben az 1200 körüli hazai feudális társadalom viszonyaira jellemző módon,

így a nagybirtokos családok birtokainak és hatalmi helyzetének multba vetített igazolásával. Az újabb kutatások felteszik, hogy eredetileg a király embereként írt udvari munkáját valamivel utóbb dolgozta át a feudális nagyurak igényeinek megfelelően.

A nagy Anonymus-irodalom újabb termékei: Jakubovich E., *P. mester* (KLEkv 1925), aki a régebbi irodalom értékelése mellett modern technikai eljárással eldöntötte, hogy a szöveg elején található P. dictus kifejezés a szerző nevét rejtegeti magában, s nem predictus-nak olvasandó: viszont a keletkezés idejét II. Géza korára tette; ld. még u. ő. *Adalékok az Anonymus-kérdéshez* (AKÉ 1926). Eckhardt S., *L'énigme du plus ancien historien hongrois* (RÉH 1925). Domanovszky S., *Anonymus és a II. Géza korabeli Gesta* (Sz 1933), és u. ő latin bev. tanulmánya (SRA II). K. Heilig, *Wer war der anonyme Notar* (BÉ 1934, hosszas keresgéssel téves eredménnyel). Fest S., *Anonymus angol forrásai* (Bp 1935). Szilágyi L., *Az Anonymus-kérdés revíziója* (Sz 1937. 2 közl.), részletes, a korszak gazdasági és társadalmi terminológiájának vizsgálatára is kiterjedő tanulmány, mely valószínűleg végleg eldöntötte, hogy P. mester (szerinte Péter esztergomi prépost) nem IV. Béla jegyzője volt (Marczali H.), és nem is a XII. század közepén, hanem 1196—1203 között írta munkáját; ld. még u. ő újabb fejtegetéseit (MNY 1945—1947). C. A. Macartney, *Pascua Romanorum* (Sz 1940). Honti J., *Anonymus és a hagyomány* (Bp 1942). I. Tóth Z., *Tuhutum és Gelou. Hagyomány és hitelesség Anonymus munkájában* (Sz 1945—1946). Györy J., *Gesta regum-gesta nobilium* (Bp 1948), és előzőleg u. ő. *P. mester franciaországi olvasmányai* (MTK 1942).

A régebbi Anonymus-irodalom (időrendben): Cornides D., *Vindiciae anonymi Belae regis notarii*. Kiadta és jegyzetelte J. Chr. Engel (Buda 1802). F. Büdinger (*Österreichische Geschichte I*) nézetekre válasz: Szabó K., *Béla névtelen jegyzője és német bírálója* (BpSz 1860, és *Kisebb tört. munkái II*). Podhraczyk J., *Béla király névtelen jegyzőjének idejekora és hitelessége* (Buda 1861). Mátyás Fl. *Anonymus időkoráról* (AKÉ 1867 és u. ő, *Béla király névtelen jegyzőjéről* (u. ott 1898). R. Roesler, *Römische Studien* (1871, benne a IV. fejj.: *Die Anfänge der Ungarn und der Anonyme Notar*), Marczali H., *A Névtelen jegyző* (EPHk 1877), és u. ő, *Anonymus Belae regis notarius* (Sz 1879). Réthy L., *Anonymus az erdélyi oláhokról* (Bp 1880), Pauler Gy., *Anonymus külföldi vonatkozásai* (Sz 1883; előzőleg u. ő, Sz 1877, 376). M. Florianus, *Disquisitio de aetate Anonymi Belae regis notarii* (HFFD II. 1883). F. Rühl, *Zu den Quellen des anonymen Notars des König Bela I* (FDG 1883). O. Rademacher, *Zur Kritik ung. Geschichtsquellen* (FDG 1885). Torma J., *A zoniuki grófságról* (TT 1885). A. D. Xenopol, *Les Roumains au moyen âge* (Paris 1885, az 5. fejezet). J. Pié, *Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage* (1886; válasz: Pauler Gy., Sz. 1886, 269). Mátyás Fl., *A Névtelen jegyzőről* (KSz 1896). Sebestyén Gy., *Ki volt Anonymus?* (Bp 1898, első részében az addigi irodalmat méltatja; erre Pauler Gy. és Marczali H. megjegyzései: Sz 1898, 282). Wertner M. és Sebestyén Gy., *Adorjón notárius* (Sz 1898, 358, 468). Fr. R. Kaindl, *Die Gesta Ungarorum des Anonymus* (Studien, AÖG 1900). Kubinyi F., *Béla király névtelen jegyzőjének kora és hitelessége* (Balassagyarmat 1902). Karácsonyi J., *A névtelen jegyző* (T 1904). Föti J., *A német történeti kutatás és az Anonymus-probléma* (*Heinrich-Emlékkönyv*, Bp 1912), és u. ő, *Góg és Magóg* (ITK 1913). Erdélyi L., *Anonymus korának társadalmi viszonyai* (TSz 1914), és u. ő, *Magyarország legrégebb földrajza* (Földr. Közl. 1915). Rásonyi L., *Zur Frage der Eigenamen bei Anonymus* (UJb 1936). I. Schiopul, *Cronica notarului anonim* (Dacia Istorica 1937, 3 közl.). Ld. Szilágyi L., *A 200 éves Anonymus-kérdés* (MK 1946).

Kézai Simon mester *Gesta Ungarorum*-át ld. a XIII. század forrásai között.

A *Bécsi Képes Krónikát* (összeállította Kálti Márk 1358-ban), mely a régi mondai elemeket és elveszett szövegrészeket a legbővebben őrizte meg, ld. a rávonatkozó irodalommal együtt a XIV. század forrásai között. Kiadások: Toldy F., *Marci Chronica de gestis Ungarorum* (Pest 1867);

HHFD; SRA. Itt említhetők: Vértesy J., *A Képes Krónika irodalmi jelentősége* (Sz 1905). Domanovszky S., *Die Interpolationen der Wiener ung. Bilderchronik* (URd 1917). Berkovits I., *A Képes Krónika és Szt. István királyt ábrázoló miniatűrái* (MK 1938).

A Bécsi Képes Krónikával ha nem is azonos családba tartozó, de első részeiben nagyrészt közös szövegen épülő, rokon *Budai és Dubnici Krónikát* ld. a Hunyadiak korának forrásai között.

A *müncheni krónika, Chronicon Monacense* (HHFD; SRA) a Bécsi Képes Krónikának is alapját képező XIV. századi szerkesztés önálló értékkel nem bíró kivonatát adja.

Mügelin Henrik XIV. századi *német krónikáját*, mely ugyancsak e krónikaszcövegen alapszik legnagyobb részét, valamint u. ő latin *rimes krónikáját* ld. a XIV. század forrásai között.

A *szepesszombati krónika* szintén ezen krónikaszcöveg egy felvidéki német változatát adja, folytatással a XV. század közepéig. Kiadta: Demkó K. (Lőcse 1891); SRA.

Kisebb elbeszélő szövegek: 1. A *Pozsonyi évkönyvek*, 997—1203. Kiadások: Koller, *Hist. Episcopatus Quinqueecclesiensis* (I. 1784); RMA; HHFD; SRA. — 2. A *zágrábi krónika*. Kiadások: Koller, *i. m.* (VII. 1812); Tkalčić, *Monumenta hist. episcopatus Zagrabienensis* (II. 1874); HHFD; SRA. — 3. A *Váradí Krónika*. Kiadások: Batthyány I., *Leges ecclesiasticae* (III. 1827); HHFD; Bunyitay V., *A váradí káptalan legrégíbb statumai* (1886); SRA; ld. Szentpétery I., *A Zágrábi és a Váradí krónika egymáshoz való viszonya* (Sz 1934). — 4. A *Pozsonyi Krónika*. Kiadások: Toldy F., *Chronicon Hungarorum Posoniense* (Buda 1852); RMA; HHFD; SRA; ld. Domanovszky S., *A Pozsonyi krónika és a kisebb latinnyelvű prózai szerkesztések* (Sz 1905, 2 közl.). — 5. A *Knauz-féle Krónika* és kisebb feljegyzések (SRA).

2. Külföldi források

a) Általános Árpádkori tájékozás

Az Árpádkorban, midőn okleveles anyagunk — főleg az elején — aránylag még kevés, a hazai elbeszélő források mellett a külföldiek, sőt azok olykor csak töredékes adatai is fontosabbak, mint már a középkor végső szakaszában. Ez is indokolta Gombos F. A. vállalkozását: *Catalogus Fontium historiae Hungariae*, 800—1301 (= CF; 1—3, Bp 1937—1838; 4. index: Csapodi Cs., Bp 1943), mely a kornak magyar vonatkozású kútfőit abc rendben felsorolja és idevágó részeitet latin szöveggel közli is. Az alábbjelzett, teljes kiadásokhoz tehát külön megjegyzés nélkül hozzáértendő a CF lelőhelye.

Itt természetesen lehetetlen valamennyi idetartozó forrást felsorolnunk és ismertetnünk. Az alábbiakban előbb származás (nép, ill. ország) szerint csoportosítva adunk tájékoztatást a nagyobb forráscsoportokról, majd pedig a könnyebb áttekinthetőség kedvéért időrendbe állítva soroljuk fel a főbb kútfőket.

A magyarral szomszédos és fejlődésükben is sokban párhuzamos szláv (cseh, lengyel, orosz) országok mindegyike nyújt, ha nem is egyformán bő anyagot. A korszak cseh forrásairól: F. Palacký, *Würdigung der alten böhmischen Geschichtsschreiber* (Prága 1830), a lengyelekről H. Zeissberg, *Polnische Geschichtsschreibung des Mittelalters* (Lipcese 1873), az oroszokról

(melyek főleg a halicsi hadjáratokkal foglalkoznak) Sahmatov és Lihacsov fent (28. l.) id. munkái mellett Hodinka A., *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai* (Bp 1916), nyújt tájékoztatást, illetve az utóbbi magyar fordítással szövegrész-kiadást is.

A főleg a XII. századra, a Komnenos-császárok hódító politikájának idejére nélkülözhetetlen bizánci forrásokról C. Neumann, *Griechische Geschichtsschreiber und Geschichtsquellen im XII. Jahrhundert* (Lipese 1888) mellett újabb és igen alapos ismertetést ad Moravesik Gy. *A magyar történet bizánci forrásai* (Bp 1934, irodalommal); ld. még Gyóni M., *Magyarország és a Magyarság a bizánci források tükrében* (Bp 1938, d).

Az egész korszakon át sok anyagot nyújtanak a német (és osztrák) kútfők, melyeket azonban kisebb vagy nagyobb mértékben, de eléggé egyöntetűen ellenséges és lenéző hangnem jellemez; aminek a másik oldalán a magyar (vagy méginkább a cseh) krónikák barátságosan megjegyzései adják párhuzamát. Ld. Th. G. Karajan, *Über den Leumund der Österreicher, Böhmen und Ungarn in den heimischen Quellen des Mittelalters* (Akad. Sitzungsberichte, Bécs 1863). E források négy, egymást időben követő szakaszra oszthatók; ezek: a kalandozások (ld. fent); a második szakasz (XI. század) azon küzdelmek köré csoportosul, melyekkel a szász császárok, a megerősödött birodalom élén, hűbéri függésbe akarták vetni Magyarországot. A XII. század német feudális anarchiájával e törekvések erejüket vesztvén, adatainkat, néhány, a keresztes hadakkal átutazó szerző feljegyzése mellett, a szomszéd határtartomány; az osztrák hercegség meginduló évkönyvirodalma kezdi szolgáltatni. Ez a rövid hírekkel állandóan szolgáló, de lényegében lokális érdekű anyag egy időre érdekesebbé és bővebbé válik. A XIII. század közepétől, a Babenberg-örökség fölötti cseh-magyar versengés, és a Habsburgok felemelkedése idején.

A német forrásokra W. Wattenbach, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts* (1—2, Berlin—Stuttgart 1894—1904⁵); és R. Holzmann új kiadásában: *Deutschlands Geschichtsquellen. I. Die deutsche Kaiserzeit*, (1938), továbbá a nehezebbi és elfogultabb O. Lorenz, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter seit der Mitte des 13. Jahrhunderts* (1—2, Berlin 1886—1887) nyújt részletes tájékoztatást, valamint, vázlatosabban, M. Jansen —L. Schmitz—Kallenberg, *Historiographie und Quellen der deutschen Geschichte bis 1500* (Lipese-Berlin 1914). Egyes korszakokra a *Jahrbücher der deutschen Geschichte* c. sorozat kötetei: S. Hirsch, *Jahrbücher des deutschen Reiches unter Heinrich II* (1—3, Lipese 1862—1875). H. Breslau, *Jahrbücher des deutschen Reiches unter Konrad II* (1—2, Lipese 1879—1884). E. Steindorff, *Jahrbücher des deutschen Reiches unter Heinrich III.* (1—2, Lipese 1874—1881). Bernhardi, *Jahrbücher der Geschichte Konrads III* (1—2, 1883); ld. még u. ő, *Jahrbücher des deutschen Reiches unter Kaiser Lothar* (Lipese 1879). Az osztrák évkönyvekre: O. Redlich, *Die österreichische Annalistik bis zum Ausgang des 13. Jahrhunderts* (MIOG 1882).

b) Az egyes források

A XI. század

Tájékoztató tanulmányok: Gombos F. A., *Szt. István a külföldi középkori történetírásban* (Bp 1938, kny. SZIE; franciául: AECO 1938, és kny.).

Hodinka A., *Van-e nyoma Szt. Istvánnak a szláv forrásokban?* (Sz 1901; egykorú nines).

Thietmar merseburgi püspök *krónikája*. 919—1018 (MGSS III, SSRG 1889). Külön figyelemmel kíséri a birodalom keleti határán alakuló új államokat, s helyteleníti III. Ottó helyettük Itália felé forduló politikáját. Megemlékezik a Szt. István királyságáról, a koronaküldésről, az egyházszervezésről.

Adalbert bambergi diaconus. *Vita et miracula Henrici II* (†1024, Szt. István sógoráról). MGSS IV.

Wipo (Konrád császár káplánja), *Vita Chuonradi II imperatoris* (†1039). Az 1030-as német támadásra és a gyepüvédelemre („munitum regnum fluviiis et silvis“).

Fundatio ecclesiae St. Albani Namucensis (MGSS XV; H. Bresslau, NA VIII). Adatok a váradi püspökség alapítására és Szt. István bizánci szövetségben viselt bolgár háborújára (1004).

Aquitániai Ademár (MGSS IV) bizonytalan hitelű adatokat hoz az István-kori térítésről; szerinte a magyarok egy része fekete.

Florentius Vigornensis (1115 körül) elbeszéli Edmund angolszász király gyermekeinek menekülését és fogadtatását Magyarországon (*Script. rerum Britannicarum* IV).

A magyar-lengyel krónika: *Chronica Ungarorum iuncta et mixta cum cronicis Polonorum et vita St. Stephani*. Kiadások: Kownacki, *Kronika węgierska na polaku wieku XII* (1828); RMA; másik kéziratból P. Stanislaw (Bielowski, *Monum. Poloniae Hist.* I. 1864); CF; legújabban SRA. A Hartvik-legenda, stb. felhasználásával készült, egyébként képtelen meséket tartalmazó, történeti hitelt nem érdemlő komplikáció. Ketrzyński, *O kronice węgiersko-polskiej* (Krakó 1897). Fr. R. Kaindl (AÖG 1895, 1898). P. David, *La prétendue chronique hongaro-polonaise* (Paris 1931).

Herimannus Augiensis (Hermann reichenauai szerzetes), *Chronicon*, 1054-ig. (MGSS V); folytatta Bertholdus, 1054—1066 (MGSS XIII). Főleg 1042—1054 közt, III. Henrik hadjárataira használható.

Radulphus leírása Lietbert Cambrai-i érsek és zarándokainak átutazásáról Magyarországon, 1054. Michaud, *Histoire des croisades* (I). Magyar részlet: Szamota I., *Régi utazások Magyarországon* (Bp 1891). Marczinkó F., *Középkori francia utazók Magyarországon* (BÉkv). Ld. még Eekhardt S., *I. Endre francia zarándokai* (MNy 1936).

Lambertus Hersfeldensis, *Annales*; 1. rész: 1039-ig (MGSS III); 2. rész, 1040—1077 (MGSS V); O. Holder—Egger, *Lamberti opera*. (SSRG 1894). 1054 után magyar eseményekről is megemlékszik.

Az altaichi évkönyvek: *Annales Altahenses maiores* (708—1073) W. Giesebrecht (Berlin 1841) által rekonstruált szövege (MGSS XX; SSRG) az egész korszak egyik legfontosabb külföldi (és már a magyar krónikák által is felhasznált) kútfője, mely bő és jó forrásból (így I. András német földre menekült özvegye révén) kapott XI. századi magyar értesüléseket. A császárok 1042—1063 közötti magyar vállalkozásainak főforrása. Zeissberg, *Zur Kritik der Annalen von Altaich* (Zeitschrift für österr. Gymnasien 1875).

A hildesheimi évkönyvek: *Annales Hildesheimenses* (1109-ig, folyt. 1137-ig; MGSS III) Szt. István korán át (pl. II. Konrád 1030-as hadjárata) az egész XI. századon végigtekintenek.

Ioannes Skylitzes (ld. 27. l.) bizánci császárkronikája: *Synopsis historion*, idevágó részében (1057-ig) Magyarország déli határaitra (1040), főleg pedig a balkáni besenyő betörésekre s részben a viachokra hoz adatokat. Ld. Gyóni M., *Skylitzes et les Vlaques* (RHC 1947). Folytatásának egyik bécsi kéziratában beszúrárok vannak a XI. századi magyar-bizánci dinasztikus kapcsolatokról.

Michael Attaleiates (magas hadbíró Dukas Mihály császár alatt) *Historia* c. munkája a magyar történetnek (az 1059-i Bizánc elleni magyar támadás említésén kívül) közvetlenül nem forrása, de annál fontosabb a besenyők, uzok, kunok betöréseit illetően. Kiadva: CSHB (1853).

Anna Komnéné bizánci hg-nőnek apjáról (I. Alexios Komnenos császár, 1069—1118) írt, *Alexias* c. munkája (kiadta Migne, PG 1864; CSHB I. 1839, II. 1878) az 1059-es támadás említése mellett elég bőven ír a besenyők, uzok, kunok betöréseiről; szerinte Salamon volt magyar király résztvett 1087-ben a besenyők Bizánc elleni vállalatában.

Bernold (a pápa-császár küzdelemben az előbbi pártján álló, St. Blasien-i, konstanzi, ill. schaffhauseni szerzetes), *Chronicon* (1100-ig; MGSS V) Szt. Lászlóról, s főleg annak a császár délnémet-bajor ellenfeleivel való kapcsolatáról jegyzett fel híreket; természeti tüneményeket is említ Magyarországról.

Gerhoh (reichersbergi prépost, 1093—1169, a kor egyik legtermékenyebb, pápapárti német írója) *De investigatione Christi* c. művében utal arra, hogy Szt. László 1090-táján addigi politikájától eltérően IV. Henrikhez közeledett. Magyar vonatkozásait ism.: Balanyi Gy. (TSz 1915, 181).

Az orosz őskronika, ú. n. Nestor-szövegének és variánsainak a XII. század elejéig terjedő szövege e korban Kálmán király przemysli hadjárata-ról és vereségéről (1099) emlékezik meg érdekesebben. Magyar fordítása: Hodinka A., *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai* (Bp 1916).

Aurai (Uraugiensis) Ekkehard, akinek Frotolf krónikáját folytató munkája (*Chronicon* 1101—1125; MGSS VI) a császár-pápa közti küzdelem politikai ingadozásait tükrözi, az aránylag még leghasználhatóbb német forrásunk Kálmán korára: leírja a keresztetek átvonulását, csatáit Magyarországon; Kálmán és Álmos viszonyáról is megemlékezik.

Cosmas prágai dékán (†1125) egészen halála évéig írt művében: *Chronica Boemorum* (MGSS IX; SSRG 2, Berlin 1923; *Fontes rerum Bohemicarum* II; német ford.: Grandaur, *Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit*, 14. k.) egyik legfontosabb cseh forrásunk. Cosmas a magyarokról, akik közt 1097 körül személyesen is megfordult (s látta Kálmán királyt), s akiknek főleg hadi erejét ismeri el („gens viribus ingens“) nagyrészt (főleg 1108—1118 között) közvetlen értesülésekből ír. Folytatásai (1142-ig, u. ott) már alig érintik Magyarországot. Irodalom F. Palacký fent (45. l.) id. műve mellett: H. Jireček, *Studie ke kronice Kosmové* (Časopis muzea českého 68; ld. MIOG 1896, 701). A cseh-magyar határra vonatkozó adatait cáfolja J. Loserth, *Der Umfang des böhmischen Reichs unter Boleslaw II* (MIOG 1881), vele polemizál Kalousek (Sborník Hist. 1883).

Martinus Gallus (a lengyel udvar — talán III. Boleszló — valószínűleg tévesen franciának tartott káplánja), *Chronica Polonorum* (MGSS IX) nem mindenben megbízható említéseket tartalmaz Szt. Lászlóra és Kálmánra. M. Gumplowicz, *Zur Geschichte Polens im Mittelalter* (Innsbruck 1898).

A XII. század

Dandolo András XIV. századi velencei krónikája: *Chronicon Venetum*, 1339-ig (Muratori, *Rerum Italicarum scriptores* XII; MGSS XIV) már a XII—XIII. századra is tartalmaz. főleg velencei-magyar vonatkozásban, használható híreket.

Konrád salzburgi érsek (1106—1147) névtelen szerző által 1170—1177 közt írt élete: *Vita Conradi* (MGSS XI) megemlékezik a magyar-osztrák határvillongásokról.

Ottó freisingi püspök (IV. Lipót osztrák örgróf fia, †1158; a század legjelentékenyebb német írója, aki mint Konrád és Barbarossa Frigyes császárok rokona a politikai viszonyokba is jó betekintéssel bírt), két magyar érdekű művet is hagyott az utókorra: 1. Világkrónikája: *Chronicon mundi* 1146-ig (MGSS XX) 1108-tól gyakran érinti a magyar ügyeket, így II. Béla és Borics viszonyát, stb. 2. Főmunkájában, melyben Barbarossa Frigyes mint a birodalom újjáalkotójának emlékét akarta megörökíteni: *Gesta Friderici I imperatoris*, 1156-ig (MGSS XX; SSRG 1884, 1912; magyar ford. Gombos F. A., KK 12—14. k., Bp 1912; és előzőleg részlet: Szamota I., *Régi utazások Magyarországon*, Bp 1891). Ottó felhasználja itt azon benyomásait is, melyeket 1147-ben Konrád császár keresztes hadának átvonuláskor személyesen szerzett Magyarországról. Leírásához (melyben az országot szépnek, de a magyarokat annál rútabbnak találja) tudnunk kell, hogy Magyarországot a birodalom veszélyes ellenfelének tekintette (az 1146-os fischamenti csatában, melyet ő is leír, testvérét verték meg), és hogy a magyar politikai viszonyokat (senki nem mer a király ellen tenni) részben a korabeli német feudális anarchiával való szembeállítás céljából jellemzi ily élesen. Ld. még Molnár J., *Freisingi Ottó és munkái* (Kolozsvár 1909). Ottó munkájának Rahevin-féle folytatása (1160-ig) elmondja, hogy Frigyes Magyarország ellen Mánuel bizánci császárral fogott kezét. Ld. G. Jordan, *Ragevins Gesta Friderici imperatoris. Eine Quellenkritische Untersuchung* (Strassburg 1881).

Odo de Deogilo (Deuil), ugyancsak 1147-ben utazott át Magyarországon VII. Lajos francia király kíséretében, akinek káplánja volt. Utirajzában: *De itinere Ludovici Francorum regis in orientem* (MGSS XXVI) Borics kalandjainak elmondása mellett néhány érdekes megfigyelést nyújt a termékeny, de elég néptelen országról, Esztergomról s a kereskedelemről. Ism.: Marczinkó F., *Középkori francia utazók Magyarországon* (BEKV, 1912).

Az orosz Hypatios-krónika (a Nestort folytató kievi évkönyvek legrégibb, a XV. században másolt kézírata; kiadta Szaranievicz, *Die Hypatios-Chronik* (Lemberg 1872) főleg II. Gézának sógora, Izjaszláv fejedelem támogatására viselt orosz hadjáratairól (1148—1152 közt hat ízben) tudósít. Magyar ford.: Hodinka A., *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai* (Bp 1916).

Ioannes Kinnamos (görög császári titkár, aki Mánuel hadjárataira, így Zimony 1165-i ostromára is elkísérte) a XII. századi magyar történet legbecsesebb bizánci forrását hagyta ránk *Epitomé* c. munkájában (CSHB 1836; Migne, PG 133, 1864; magyar részletek: MTKK). Előadásában

(1118-tól) elmondja II. István Bizánc elleni hadjáratát (1127—1129) is, de részletessé Mánuel korában válik, akinek magyarországi hadjáratairól hangnemében Mánuel-rajongó, adataiban azonban igen megbízható és kimerítő tájékoztatást nyújt. Közben az Árpád-ház dinasztikus kapcsolatairól és (a bizánci udvarban élő magyar hercegektől nyert felvilágosítás alapján) a magyar trónöröklésről is megemlékezik.

Niketas (Choniates) Akominatos (Angelos Izsák idején császári titkár) *Kroniké daegesis* (CSHB 1935; Migne, PG 1894) c. munkája részben feltehetően Kinnamost is használva, és nála lényegesen lazább kritikával, és inkább a magasabb görög papság szempontjait képviselve, de jó forrásból Kinnamosnál nem található részleteket is fenntartva mondja el az 1127—1129-es konfliktust (melyet a barancsi magyar kereskedők bántalmazására vezet vissza), majd Mánuel hadjáratait.

A bizánci konfliktus korszakára a fenti források mellett egykorú panegyrikus jellegű költemények (Ioannes Tzetzes, Nikolaos Kallikles, Theodoros Prodromos, stb.) is nyújtanak adatokat; ld. Rácz I., *Bizánci költemények Mánuel császár magyarországi hadjáratairól* (Bp 1941); valamint beszédek, melyek közül Konstantinos Manasses-ét, aki az 1166-ban magyar földön állított győzelmi emlékről is tud, s az országot és népet is jellemzi (bár antik idézetek kíséretében) magyar fordításban közölte Moravcsik Gy. (EPHk 1933, 19), franciául Eckhardt S. (NRH 1933, 289).

Mügelin Henrik *német krónikája* (ld. 104.) az 1152—1167 közti eseményekről olyan (Kinnamossal hasonlóságot mutató) híreket közöl, melyek az általa egyébként felhasznált hazai krónikaszövegben nem találhatók

Vince prágai kanonok, *Annales*, 1140—1167; folyt. 1198-ig (MGSS XVII). 1158 után figyelemmel kíséri a magyar eseményeket is; különösen jó forrás az 1164. évi görög háborúra, melyben Ulászló cseh király III. Istvánt támogatta.

Tudelai Benjámín spanyol-zsidó utazó a Balkánon járva 1166—1173 körül megemlíti, hogy Konstantinápolyban magyarországi kereskedők is megfordulnak. Kiadások: Elzevir, 1633; Bergeron, *Voyages I*; Kohn S., *Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez* (TT 1880, 105); magyar ford. részlet: Szamota I., *Régi utazások Magyarországon* (Bp 1891).

Edrisi arab geográfus kozmográfiája (francia ford. A. Jaubert, *Recueil de voyages et de mémoires* t. V—VI, Paris 1840) adatokat tartalmaz Magyarország III. Béla-korabeli földrajzához.

Gualterius (Walter) Mapes, *De nugis curialium* c. szövegében elmondja, mint látta Lukács érseket Párisban. Közli T. Wright (1850); részlet: Marczali H. (TT 1878, 171).

Viterbói Gotfried (Barbarossa I. Frigyes káplánja), *Memoria saeculorum* c. elég konfuzus munkájában (MGSS XXII) megemlékszik arról, hogy a magyaroknak van egy keleti hazájuk is.

Arnold lübecki apát, *Chronia Slavorum*, 1172—1209 (MGSS XXI; SSRG 1868) a német krónikások közül a leghövebben emlékszik meg Barbarossa Frigyes és kereszties hadának átvonulásáról Magyarországon (1189). Leírja a császár fényes esztergomi fogadtatását III. Béla által.

Johannes de Piscina, *De transfretatione Friderici I* (MGSS XXII) ugyanezt a magyarok iránti bizalmatlansággal mondja el.

Ansbertus osztrák lelkész, *Historia de expeditione Friderici imperatoris* (FRA Script. 5; Michaud, *Bibliothèque des croisades* III; magyar kivonat: Szamota I., *Régi utazások Magyarországon*. (Bp 1891). Ugyanerről.

Vince krakói püspök (1208—1218) krónikája: *Chronicon Polonorum*, 1203-ig (Bielowski, *Mon. Poloniae hist.* II. 1872; kivonatosan MGSS XXIX) főleg a Börics-féle háborúkat és III. Béla halicsi hadjáratait beszéli el, sok tudákos és mesés elemmel vegyítve.

A halics-lodomériai orosz évkönyvek elmondják III. Béla négy halicsi hadjáratát (1188—1202). Magyar ford.: Hodinka A., *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai* (Bp 1916).

Troisfontaines-i Albericust és az osztrák évkönyveket ld. a XIII. század külföldi elbeszélő forrásai között.

3. Legendák

Általános értékelésükre: Guoth K., *Eszmény és valóság középkori király-legendáinkban* (EM 1944).

Szt. Zoerard és Benedek legendája (RMA, SRA). Ld. Kaindl (*Studien*, AÖG 1902).

Szt. István kisebb legendája (legenda minor), nagyobb legendája (legenda maior) és a Hartvik-*legenda*. Hartvik püspök, Kálmán idején a nagyobb legenda nyomán, de az ugyancsak korábban keletkezett kisebb legenda egyes részeit felhasználva írta meg szövegét. Mindhárom fontos forrása az államszervezés és a keresztény térítés korának. Kiadások: RMA; HHPD; SRA; magyar ford.: Szabó K. (Pest 1865, MTF IV), és Varju E., *Szt. István király legendái* (Bp 1928). Irodalom (az utóbbiak, valamint Bartoniek E. bev. latin tanulmánya, SRA mellett): Pauler Gy., *Ki volt Hartvic püspök?* (Sz 1883). u. ő, *A Hartvic-*legenda* és pesti codexe* (Sz 1884), és u. ő, *A Hartvic-*legendáról** (Sz 1892; ehhez még u. ő, Sz 1894, 123), valamint a vitában ellenfele, Karácsonyi J., *A Hartvic-vita sarkpontjai* (Sz 1894), *Hol bővítették ki a Hartvic legendát először és másodszor?* (Sz 1901). M. Rosenauer, *Studien zur Kritik ung. Geschichtsquellen für die Zeit Stephans des Heiligen* (Medgyesi ev. gimn. ért. 1886). Fr. R. Kaindl, *Über das Verhältniss der Hartvici Vita S. Stephani zu der Vita maior und minor* (AÖG 1894, 1898). A már Mátyás Fl., *Magyar tört. problémák* (Sz 1894) által felvetett kérdést, hogy a Beatrix által Ransanusnak (ld. 167. l.) átadott szöveg egy másik, eredeti legendaváltozatot tartalmazott volna, újabban igenlően, de nem meggyőzően dönti el Tóth Z., *Szt. István legrégebb életirata nyomán* (Sz 1947).

Szt. Imre hg. (István fiának) legendája. Kiadások: HHPD; SRA; magyar ford. Szabó K. (MTF). Ld. Kaindl (*Studien*, AÖG 1902). Madzsar I., *Szt. Imre hg. legendája* (Sz 1931).

Szt. Gellért püspök korábbi kisebb és valószínűleg a XIV. században bővített nagyobb legendája. Kiadások: RMA; SRA. — Irodalom: Fr. Rr. Kaindl (AÖG 1902). Müller Fr., *A nagyobb Gellért-*legenda* forrásai, keletkezése* (Sz 1913, 2 közl.), u. ő, *A nagyobb Gellért-*legenda* keletkezése és forrásai* (Sz 1915, és u. ő, *A nagyobb Gellért *legenda* kérdéséhez* (Sz 1915), valamint a polémiában helyesebb kritikájú ellenfele: Madzsar I., *Szt. Gellért nagyobb legendájáról* (Sz 1913), és u. ő, *A Gellért-*legenda* kérdéséhez* (Sz 1915). Horváth C., *A Gellért-*legenda* énekes szolgáloja* (EPHK 1910), u. erről Himpfner B. (u. ott). Balogh J., *Szt. Gellért és a „Symphonia Ungarorum“* (MNy 1926). Heller B., *A Csanád-monda főeleme* (ET 1916). Juhász K., *A Gellért-*legenda**

(Kolozsvár 1929). — Gellért püspök *Deliberatio* c. munkáját kiadta (hibákkal) Batthyány I., *Sancti Gerhardi . . . scripta et acta* (Gyulafehérvár 1790). Ivánka E., *Szt. Gellért Deliberációja* (Sz 1942), u. ő, *Szt. Gellért görög műveltségének problémája* (AÉt 1942). Bodor A., *Szt. Gellért Deliberációjának fõforrása* (Sz 1942).

Szt. László király 1192—1218 között készült *legendája*. Kiadás: RMA; CF; SRA. Ld. Kaindl (*Studien*, AÖG 1902). Horváth C., *Szt. László-legendáink eredetéről* (Bp 1928). A vatikáni képes legendárium alapján, melynek képei az ismert legendától eltérõ, bõvebb szöveg alapján készültek: Lukcsics P., *Szt. László király ismeretlen legendája* (Bp 1930).

A Margit-legendát ld. a XIII. század hazai elbeszélõ forrásai között.

B) Iratkiadások

I. Törvények

A Szt. Istvánnak tulajdonított *Intelme*k (*Libellus de institutione morum* vagy *Admonitiones*), bár sosem voltak törvény, hanem inkább az ú. n. királytükör-irodalom egy darabja, szintén helyet kaptak a magyar Corpus Iurisban. Legrégibb kéziratai a XV. századi Thuróczy-, és a XVI. századi Ilosvai-kódex. Kiadta Sambucus (Bonfini-kiadásában, 1581); Batthyány I., *Leges ecclesiasticae* (II); RMA; HHFD; SRA (bevezetõ tanulmánnyal). Magyar ford.: Spangár A. (Kassa 1738, krónikája függelékében); Jordánszky E. (Pozsony 1808); CIH; Békefi R. (Sz 1901); Kalamos J. (Bp 1938. — Irodalom: Békefi R., *Szt. István király intelmei* (Sz 1901—1902, 2 közl.; ehhez u. ő és Zoltványi I. vitája, Sz 1902, 773, 870). Balogh J., *Nemzet és nemzetköziség Szt. István intelmeiben* (ITK 1926), u. ő, *Szt. István a békefejedelem* (MNy 1927), u. ő, *Szt. István király és a Róma-eszme* (Bp Sz 1927), u. ő, *Szt. István intelmeinek forrásai* (kny. SzIE), és u. ő, *Szt. István politikai testamentuma* (M 1930—1931). A király személyes szerzõségét elveti, sõt a szöveg egészének egykorúságával szemben is kételyeit fejezi ki Guoth K., *Egy forrás két történelemzempléet tükrében* (Sz 1942), és u. ő, *Megoldandó kérdések az Intelmekben* (Sz 1943); vele szemben Deér J., *A szentistváni intelmek kérdéséhez* (Sz 1942), és Balogh J., „Ratio“ és „mos“, a római jog megújulásának nyomai a szentistváni intelmekben (Bp 1944, kny., EPhK 1943).

A Szt. István korából származó két törvénykönyv (*Decreta I és II*) legrégebb kéziratosa másolata az admonti kódexben található; ennek facsimile kiadása: Bartoniek E., *Szt. István törvényeinek XII. századi kézírata* (Bp 1935). Egyébként az RMA és különösen a CIH hibás szövegei (az utóbbi magyar fordítással) helyett inkább használandó Závodszky L. kiadása: *A Szt. István, László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai* (Bp 1904). Irodalom: St. Endlicher, *Die Gesetze des hl. Stefan. Ein Beitrag zur ung. Rechtsgeschichte* (Bécs 1849). A. Huber, *Die Gesetze des hl. Stephan* (MIÖG VI, 585). Mátyás Fl. (AKÉ XVII, 8). Madzsar I., *Szt. István törvényei és a Lex Baiuvariorum* (TSz 1921); u. ő (Sz 1938) megcáfolta a Codex Vindobonensis 751. és a törvények között Waldapfel E. által (*Szt. István első törvénykönyve és a nyugati törvényhozás*, BÉ 1935) feltételezett kapcsolatot; id. még Madzsar I., *Szt. István törvényei és az ú. n. symmachusi hamisítványok* (Bp 1938, kny. SzIE). Savicki, *Zur Textkritik der Gesetze Stefans des Hl.* (UJb 1929). Murarik A., *A szabadrendelkezési jog Szt. István törvényeiben* (Sz 1934). Bónis Gy., *Szt. István törvényeinek önállósága* (Sz 1938; megállapítja, hogy az I. könyv első pontjai utólagos betoldások).

I. András egy töredékes *decretuma* (CIH) után *Szt. László három törvénykönyvére* (helyes sorrendjük: első az ú. n. 3.; második csakugyan a 2., de ez esetleg két szövegből keletkezett; a harmadik az ú. n. 1., mely tulajdonképpen zsinati határozat 1092-ből), valamint *Kálmán* valószínűleg 1096-ban: a tárcali zsinaton kelt elég részletes (84 szakaszos) *törvénykönyvére* (az utóbbiak Albericus pap komplikációjában maradtak ránk) ld. a CIH I. kötetét (magyar fordítással), és a jobb szöveget Závodszy L. fent id. munkájában. Ezeknek részletes forráskritikai átvizsgálása még nem történt meg. Ld. Angyal P., *I. Endre és Szt. László büntetőtörvényei* (Bp 1941. kny.), Székely Gy., *Prefeudális társadalom Magyarországon* (Valóság 1948.). Helmár Á., *Magyar-zsidó törvények az Árpádok korszakában* (Pozsonyi gimn. évk. 1879). Karácson I., *A XI. és XII. századbeli magyarországi zsinatok és azoknak viszonya a külföldi zsinatokhoz* (Győr 1888).

2. Oklevelek

a) Általános Árpádkori gyűjtemények

A Bevezető részben id. (II. 1.) általános jellegű okmánytárak közül Fejér Gy., *Codex diplomaticusa*, a *Hazai Oklevéltár és Hazai okmánytár*, továbbá az u. ott id. felvidéki és erdélyi szász, székely, román, délszláv-dalmát anyag, valamint a megyei, városi, családi, egyházi iratanyag idevonatkozó, fontos részei mellett: lényeges anyagot hoz a Wenzel G. által szerk. *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* (13 kötet, Pest 1860—1874, MHH 6—22, hozzá betűrendes névmutató: Kovács N., Bp 1889); kötetekinek tartalma: 1. 1000—1235 (Pest 1860, MHH 6; benne horvát-szerb-dalmáciai vonatkozású anyag is). — 2. 1235—1260 (Pest 1862, MHH 2; u. az). — 3. 1261—1272 (Pest 1862, MHH 8, a végén az olasz levéltári anyagról is tájékoztat). — 4. 1272—1290 (Pest 1862, MHH 9). — 5. 1290—1301 (Pest 1864, MHH 10). Ezután új folyam, 6. 890—1235 (Pest 1867, MHH 11). — 7. 1235—1260 (Pest 1869, MHH 12; a függelék a tatár támadás forrásairól tájékoztat). — 8. 1261—1272 (Pest 1878, MHH 13; függelékül bulgár vonatkozású adatok, X—XIV. század). — 9. 1272—1290 (Pest 1871, MHH 17). — 10. 1290—1300 (Bp 1873, MHH 18). — 11. pótlás, 1000—1270 (Bp 1873, MHH 20; horvát-dalmát anyag is). — 12. 1270—1301 (Bp 1874, MHH 22). — Ezenkívül: Kubinyi F., *Árpádkori oklevelek. Codex diplomaticus Arpadianus*, 1095—1301 (Pest 1876); Marczali H., *Árpádkori emlékek külföldi könyvtárakban* (TT 1878, 2 közl. és kny.).

Az egész korszakra nélkülözhetetlen tájékoztatást (nem anyagközlést) nyújt Szentpétery I., *Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* (I/1: 1001—1225, Bp 1923; I/2: 1225—1257, Bp 1927; I/3: 1257—1270, Bp 1930; II/1: 1255—1272, Bp 1943). Ugyancsak hasznos: Karácsony J., *A hamis, hibáskeletű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig* (Bp 1902; pótlás: TT 1908, 24).

b) Oklevéltani kutatások az Árpádkorról

A hazai oklevélkiállítás, írásbeliség fejlődéséről és az e kérdéssel kapcsolatos technikai problémák részleteiről összefoglalóan ír Szentpétery I., *Magyar oklevéltan* (Bp 1930, irodalommal). A kérdésekre vonatkozó egyéb irodalomból: Fejérpataky L., *A királyi kancellária az Árpádok korában* (Bp 1885). Eckhart F., *A pápai és császári kancelláriai gyakorlat hatása árpád-*

kori kir. okleveleink szövegezésében (Sz 1910), és u. ő, *A diplomatikai kritika és a hazai okleveles anyag* (TSz 1912). Kállay U., *Az árpádkori oklevéltan módszertanának egyes kérdései* (T 1911). Hajnal I., *Írástörténet az írásbeliség felújítása korából* (Bp 1921; a XII—XIII. századi francia hatásra is). Szabó E., *A commissiós és relatiós oklevelek a középkorban* (Debrecen 1927). Rácz E., *A ritmikus próza XII—XIII. századi okleveleinkben* (Bp 1927). Guoth K., *Az okleveles bizonyítás kifejlődése Magyarországon* (Bp 1936). Perényi J., *A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására* (Bp 1938). Bezsák M., *A középkori magyar okleveles gyakorlat kapcsolatai a cseh és lengyel okleveles gyakorlattal* (Bp 1939). Ld. még Hajnal I., *Le rôle social de l'écriture et l'évolution européenne* (Revue de l'Institut de Sociologie Solvay, Brüsszel 1934), és u. ő, *Vergleichende Schriftproben zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im 12—13. Jahrhundert* (Bp 1943), és ezzel kapcsolatban: Szilágyi L., *Összehasonlító írástörténet* (Sz 1943).

Szegédeszközök az okleveles anyag használatához: Bartal, *A magyarországi latinság szótára* (Bp 1901, hasznos, de távolról sem kielégítő). Szentpétery I., *Oklevéltani naptár* (Bp 1912). Knauz N., *Kortan hazai történetünkhöz alkalmazva* (Bp 1876).

c) A XI—XII. század anyaga

Szt. István korából oklevelünk eredeti példányban nem, csak későbbi másolatban, ill. átírásban maradt fenn. Ld. Szentpétery I., *Szt. István oklevelei* (SzIE I); előzőleg Karácsonyi J., *Szt. István király oklevelei* (Bp 1891; közlés is). H. Bresslau, *Zu den Urkunden König Stephans von Ungarn* (Archiv für Urkundenforschung VI). Az egyetlen, mely valóban eredetinek látszó alakban maradt meg, a pannonhalmi alapító oklevél (1001; kiadva *Pannonhalmi Rendtört.* I, 589), valószínűleg az István által valóban adott eredetinek 1209—1212 közt készült elég hű, bár némileg interpolált mása; az oklevél körül Mansi, a Raynaldus-féle *Annales ecclesiastici* (1747) kiadójának kritikájával (II. 62) megindult, hosszú vita régebbi anyagát ism. Fejérfataky L., *A pannonhalmi apátság alapító oklevele* (Bp 1878). Városov Gy., *Ujabb ádalékok* (TT 1885). Baróti L. (T XIV, 61). Erdélyi L., *A pannonhalmi oklevél hitelessége* (*Pannonhalmi Rendtört.* I, 56). Jakubovich E. szerint (MNY XIX, 78) a mai forma inkább Kálmán király renovációja (1101). Egyébként az István neve alatt szereplő 10 oklevélből 6 (a nyitrai, a 2 zalavári, a bakonybéli, a pécsváradi és a ravennai) késői hamisítvány; a pécsi és veszprémi püspökségek alapítólevelei viszont, bár változott formában maradtak ránk, tartalmuk lényegét illetően valódiak. Ld. Szentpétery I., *A veszprémi püspökség alapítólevele* (Sz 1903), és u. ő, *Szt. István király pécsváradi és pécsi alapítólevele* (AÉt 1918; függelék: a veszprémi alapítólevél átírata); végül a veszprémvölgyi apácakolostor 1002 előtt kiállított görög adománylevele, bár Kálmán 1109-es átírásában, mégis hiteles szöveggel maradt ránk. Kiadásai: Gyomlay Gy., *Szt. István veszprémvölgyi donatiójának görög szövegéről* (AÉny 1901; id. még u. ő, AKÉ 1904, 504). Czebe Gy., *A veszprémvölgyi görög oklevél szövege* (AÉt 1916). Jakubovich E.—Pais D., *Magyar olvasókönyv* (Pécs 1929). Ld. még Hóman B., *A veszprémvölgyi 1109. évi oklevél hitelessége* (T 1911, 2 közl. és kny.), és u. ő, *Szt. István görög oklevele* (Sz 1917, 2 közl. és kny.). Darkó J., *A veszprémi apácamonostor alapító levelének 1109-i másolatáról* (EPhK 1917, 2 közl.). Karácsonyi J., (KSz 1924, 395: álláspontján változtatva tévesen mondja hamisnak). Krajnyák G., *Szt. István veszprémvölgyi donatiójának görög egyházi vonatkozásai* (Sz 1926). Melich J. (MNY 1928, 111,

333 ; 1931, 151). Pais D., *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlékek* (Bp 1938, kny. SzIE). Balogh A., *A veszprémvölgyi görög monostor alapítása. A legrégebb magyarországi oklevél* (Re 1944—1946).

II. Sylvester pápának István számára adott állítólagos okleveléről (az ú. n. *Szilveszter-bulla*; kiadva: Inchofer; *Annales ecclesiastici regni Hung. 1644*; HHPD), melynek hitelességét először G. Schwarz (*Initia religionis Christianae inter Hungaros*, Frankfurt 1740) vonta kétségbe, az itt nem részletezett, hosszú vita kiderítette, hogy XVII. század eleji hamisítvány. Ld. Schönvitzky B., *II. Sylvester bullája* (Temesvár 1884), főleg Karácsonyi J., *Szt. István király oklevelei és a Sylvester-bulla* (Bp 1891), u. ő, *Ki koholta a Sylvester-bullát?* (Sz 1909), u. ő, *Új adat* (Sz 1910), és u. ő, *Világbolondító Tomkó János* (Sz 1913). Galla F., *Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai* (Bp 1940; némileg menteni próbálja). Tóth L., *Ki és miért hamisította a Szilveszter-bullát?* (T 1941).

Gombos F. A., *A Szt. István korára és a korábbi keresztény-magyar kapcsolatokra vonatkozó középkori hazai és külföldi iratok jegyzéke* (Bp 1938, kny. SzIE).

A XI—XII. századi, elég gyér okleveles anyagot, de még a XIII. századot illetően is ismét utalunk az Erdélyi L. (szerk.), *Pannonhalmi Rendtörténet* (= PRT; ld. 61. l.) fontos gyűjteményére, annak is különösen I. (pannonhalmi), VII. (zalavári), VIII. (bakonybéli) kötetekre. Ld. még: Erdélyi L., *A bakonybéli apátság Árpádkori oklevelei* (MGSz 1903). A Szt. István utáni évtizedekből maradt egyetlen, de magyar szavakat is tartalmazó, eredeti és valódi oklevelünkre, melyet I. András adott a tihanyi apátságnak (1055; Fejér, *Cod. dipl. I.*; PRT I) ld. még: Szamota L., *A tihanyi apátság alapító oklevele* (NyK 1895). Récsey V., *Nézetek a tihanyi apátság alapító leveléről* (Sz 1906). Erdélyi L., *A tihanyi apátság kritikus oklevelei* (AÉt 1906). Jakubovich E., *A tihanyi alapítólevél olvasásához* (MNY 1923—1924), és u. ő, *Adalékok legrégebb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez* (MNY 1924—1925 és kny.); írójára ld. még Pais D. (Sz 1944). A garamszentbenedeki apátság időrendben következő, I. Géza által adott oklevelének (1075) csak átirásban maradt, de az eredeti alapján készült szövege: Knauz N., *Monum. eccl. Strigon.* (I. 53), és u. ő, *A Garam melletti Szt. Benedeki apátság története I.* A további anyagra ld. Janzós T., *Szt. László király oklevelei* (Szombathely 1917); Szt. László pannonhalmi birtokösszeíró oklevele (PRT I. 75). A Szt. László okleveleként szereplő bakonybéli összeírás (1086), melyet Erdélyi L. XIII. századi hamisítványnak tartott, Váczy P. szerint első részében egy, az 1086-os összeírást felhasználó, XII. század közepi oklevélre megy vissza (*A bakonybéli összeírás kora és hitelessége*, LK 1930). A somogyvári oklevél (1091) Odilo apát által St. Gilles-ben készített utólagos följegyzés; ld. Baumgarten F. (Sz 1906, 398). Ld. még: Fraknoi V., *Szt. László levele a montecassinói apáthoz* (AÉt XIX). A továbbiakra: Fejérpataky L., *Kálmán király oklevelei* (AÉt 1892; facsimile-kiadás), köztük a két zabori (1111, 1113), ld. Knieszsa I. tanulmányát (Bp 1950); valamint a Trau számára adott oklevél (1108). A dömösi apátság 1138-i alapítólevelére ld. Szabó D. (MNY 1936). Fejérpataky L., *Oklevelek II. István korából* (AÉt 1895; köztük Trau és Spalato jogainak megerősítése), és ugyancsak facsimilékkel, u. ő, *III. Béla király oklevelei* (Bp 1900). Szely L., *Az 1171. évi bakonybéli összeírás* (Győr 1914; nem meggyőzően próbálja igazolni a hamis oklevél tartalmi hitelességét). Mikos J., *A fehérvári keresztetek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék* (kny. MNY 1935).

III. Bélának állítólag francia házassága (1185) alkalmából készült és egy Angliából a párisi Bibliothèque Nationale-ba került XV. századi kódexben, másolatban fennmaradt jövedelmi kimutatását közli Küffer B., *A magyar főpapok s a magyar király jövedelme 1186-ban* (MGSz 1895, 286); Forster Gy. (szerk.), *III. Béla emlékezete* (Bp 1900); MTKK; Hóman B., *Magyar pénztörténet* (Bp 1916, 425). Hitelét, mely iránt már Baumgarten F., *Kritikai jegyzetek az Árpád-kor története köréből* (Sz 1904, 871) kétségbevonta Lederer E. (előadás a Magyar Tört. Társulatban), míg vele szemben Váczy P. fenntartotta, hogy a másolat e formájában romlott szövege eredetire megy vissza.

Horvát-dalmát vonatkozásban a Bevezetésben (17. l.) már id. anyag, különösen Smičiklas *Codex diplomaticusa*, továbbá I. Kukuljević, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (1—2, Zágráb 1874—1875), és u. ő, *Regesta documentorum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (Zágráb 1896, kny. Starine 21—24, 26—28. k.). A pápai oklevelekre: Ph. Jaffé, *Regesta pontificum Romanorum*, 1198-ig (Berlin 1851, és: 1—2, Lipcse 1881—1888²), ennek folytatása 1304-ig: A. Potthast, *Regesta pontificum Romanorum* (1—2, Berlin 1874—1875), J. Pflugk—Hartung, *Acta Pontificum Romanorum inedita* (1—3, Tübingen 1881, Stuttgart 1884—1888), I. M. Watterich, *Romanorum Pontificum vitae ab aequalibus conscriptae* (Lipcse 1862; benne iratok III. Sándorra, a XII. századra). Ld. még (Lukács érsek levelével): Tengenagl, *Vetera monumenta contra schismaticos* (Ingolstadt 1612), Holzmann, *Papst Alexander III und Ungarn* (Ujb 1926). III. Ince pápa és utódainak (III. Honorius, IX. Gergely) a XIII. század első fele magyar eseményei szempontjából is fontos levelezése: St. Baluzius, *Collectio epistolarum Innocentii III* (Paris 1682), újabban J. P. Migne nagy sorozatában (214—217. k.): *Cursus completus patrologiae, series latina* (1—221, Paris 1837—1879, indexek: Paris 1862—1865), a továbbiak: VM; MVH (I. sorozat, 2—5).

C) Irodalom

1. Az Árpádkor általános irodalma

a) Összefoglaló munkák

A régebbi irodalom hagyományos, dinasztikus korszakbeosztása következtében főbb gyűjteményeink és összefoglaló műveink a XI—XIII. századot, mint Árpádkort foglalják egységbe. Így az alábbi anyag a következő, XIII. századi fejezetre is vonatkozik, de néhol, így főleg az alkotmánytörténet és a kat. egyháztörténet esetében, ezen is túlmenő, hosszabb időszakra.

A korábbi anyagból pozitívista forráskritikája és adatszerúsége miatt a politikai eseménytörténetet illetően ma is használható Pauler Gy., *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok korában* (2 kötet, Bp 1899²); mellette ugyancsak figyelembeveendő Marczali H., *Magyarország története az Árpádok korában* (Bp 1896, MNT 2). A többi összefoglalás időrendben: Jászay P., *A magyar nemzet napjai a legrégebb időtől az aranybulláig* (Pest 1855), A. Huber, *Studien über die Geschichte Ungarns im Zeitalter der Árpáden* (Bécs 1883, kny.), Fr. R. Kaindl, *Beiträge zur älteren ung. Geschichte* (Bécs 1893), Lánzy Gy., *Magyarország az Árpádok korában* (Bp 1897, Olesó könyvtár 1019—20), Baumgarten F., *Kritikai jegyzetek az Árpád-kor története köréből* (Sz 1904; néhány jó észrevétel), Sebestyén Gy., *Az Árpádok története* (Bp

1905²). Kőváry L., *Magyarország története nemzetközi helyzetünk szempontjából* (I. Kolozsvár 1906). Több tanulmány a Csánki D. (szerk.), *Árpád és az Árpádok* (Bp 1908) c. gyűjteményes díszműben, így: Károlyi Á., *Az Árpádok mint a magyar nemzeti királyság és társadalom szervezői*, valamint Angyal D., *Az Árpádok a világpolitikában*, és Mangold L. részletes, de sokhelyt igen pongyola bibliográfiai összeállítás. Márki S., *Magyar középkor* (Bp é. n.). Erdélyi L., *Árpádkor. A magyar állam, társadalom, művelődés legrégebb története* (Bp 1922). Horváth J., *Az Árpádok diplomáciája* (Bp 1931). Újabban, ha nem is teljes összefoglalást nyújtó, de általánosabb jellegű tanulmányok a két háború közti történetírás soraiból: Váczy P., *Die erste Epoche des ungarischen Königtums* (Pécs 1935), és u. ő, *Társadalmunk az Árpádok és Anjouk korában* (MMT I); Deér J., *A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája* (Szeged 1938), *Heidnisches und Christliches in der altungarischen Monarchien* (Szeged 1934), és (nem egészen azonos szöveggel): *Pogány magyarság — keresztény magyarság* (Bp 1938). Hóman B., *Magyar tört.* I. mellett: *Geschichte des ung. Mittelalters* (1—2, Berlin 1940—1943). Mindezek a művek a magyar polgári történetírás fejlődésének különböző fázisait tükrözik. Hómannak, Pauler és Marczali óta legrészletesebb összefoglalását illetően meg kell jegyezni, hogy a honfoglalás előtti részben, a gyakran hibás nyelvészeti részeredményekből ma már legnagyobb részben elavult konstrukciókkal próbálkozik, a kalandozásokat, majd a földművelésre való áttérést és a kereszténység felvételét nem a fejlődés belső feltételeiből, a válságból s annak megoldásából, hanem tudatos és nagyvonalú politikai elhatározásokból, tervekben vezet le, amint adatai csoportosításával és értelmezésével mindvégig túlhangsúlyozza a magyar „nagyhatalom”-nak az ellenforradalmi korszak jellegét magán viselő és a multba vetített törekvéseit (ld. ezzel kapcsolatban a Bevezető rész kritikai megjegyzéseit, 21. l.). Az első részletes marxista összefoglalás: Molnár E., *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig* (Bp 1945, 1949²).

A külpolitikai kapcsolatokra a Bevezető résznek a szomszéd népek történetére vonatkozó anyaga, az alább (73. l.) id. horvát, dalmát és velencei anyag mellett ld. a fent id. összefoglalásokat. Podhradzky Gy., *Magyar-ukrán kapcsolatok a legrégebb időktől az Árpádház kihaltáig* (Bp 1916). A lengyel kapcsolatokra: Lovcsányi Gy., *Adalékok* (Sz 1886). A bizánci történet anyagát ld. alább (74. l.). Ld. még Komlósy F., *Bosznia és Hercegovina jogviszonya Magyarországhoz a középkorban, 1103—1528* (Bp 1879). Gebé A., *Bosnyákország történelme a legrégebb időktől a magyar fennhatóság alatt, 1102—1527* (Ungvár 1908). V. Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljestva* (Zágráb 1882, magyarul: 1890).

Az Árpádház genealógiáját illetően Cornides D., *Regum Hungariae qui saeculo XI regnavere, genealogia...* (Pozsony-Kassa 1778) és Katona I., *Epitome chronol. regum Hungariae* (I. Buda 1796) régi összeállításai után Wertner M., *Az Árpádok családi története* (Nagybecskerek 1892, nem mindenben elfogadható); ld. még előzőleg u. ő, *Glossen zur Genealogie der Árpáden* (Berlin 1887; u. az magyarul: T V. 3 közi.), és u. ő, *A középkori délszláv uralkodók genealógiai története* (Temesvár 1891). A külső dinasztikus kapcsolatokra ld. még: Horváth B., *Az Árpádház nemzetségtája és családi viszonyai* (Esztergomi főgimn. ért. 1884). Markovits A., *Az Árpád-királyok családi összeköttetései Európa különféle udvaraival* (Szombathely 1888). A kievi orosz nagyfejedelmek és az Árpádok rokoni kapcsolataira ld. Hodinka A. (TT 1889, 226). O. Balzer, *Genealogia Piastow* (Krakkó 1896). Ld. még általában:

O. Lorenz, *Genealogisches Handbuch der europäischen Staatengeschichte* (Berlin 1895). Dobozy H., *Királynéink az Árpád- és Anjou-korban* (Szeged 1934, d). Donászy F., *Az Árpádok címerei* (Bp 1937). Az udvar itineráriumának vázlat: Ráth K., *A magyar királyok hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei* (Pest 1861, kny. GyF), újabban Sebestyén B., *A magyar királyok tartózkodási helyei* (Bp 1938).

Az archontológiát illetően az árpádkori nádorok sorozatára ld. Wertner M. (TT 1894), az országbírákra u. ő (T 1901); ld. még Domonkos B., *Az országbírói hivatal az Árpádok korában* (Dés 1907, d), az erdélyi vajdáokra Wertner M. (ASL 1898—1899); a bánokra u. ő (Sz 1909), a megyei tisztviselőkre u. ő (TT 1897—1898, 1905), és Márki S. (Sz 1874, 331); ld. még a Szentpétery I., *Magyar oklevéltan* (Bp 1930, 105) által id. anyagot.

b) Az alkotmány- és jogtörténelmi irodalom

A régi, még a polgári forradalom előtti jogtörténelmi kutatás két utolsó részletes összefoglalása: Bartal G., *Commentariorum ad historiam status iuris publici Hungariae aevi mediæ libri XV* (Pozsony 1847), és Cziráky A., *Conspæctus iuris publici regni Hungariae* (1—2, Bécs 1851, magyar ford. Pest 1861). Az Árpádkorral foglalkozó, vagy általában összefoglaló jog- és alkotmánytörténelmi munkák hosszú ideig ragaszkodtak a hazai közjogi iskola félféudális hagyományaihoz, és a magyar alkotmányt társadalmi feltételeiből és keleteurópai keretéből kiszakítva valami ősi, változatlan, különleges unikumnak tartották, mely legfeljebb még az angol fejlődéssel vethető párhuzamba. Ezzel könnyű céltábláivá váltak a polémiára kész osztrák szerzőknek, ld. Krajner, *Die ursprüngliche Staatsverfassung Ungarns seit der Gründung des Königtums bis ... 1382* (Bécs 1872), amivel szemben a régít védelmezi Ladányi G., *Észrevételek* (Kolozsvár 1874, Erdélyi Múz. Egyes évk.), ld. még u: ő, *A magyar királyság alkotmánytörténete* (1—2, Debrecen 1872). Hajnik I., *Az alkotmányi fejlődés, X—XI. század* (Bp 1871). A régi felfogásra jellemző Timon Á., *Magyar alkotmány és jogtörténet* (Bp 1902, 1910⁴), németül Berlin 1904), benne az egyedülálló ősi alkotmány illúziói; erre ismét polémia: H. Steinacker, *Über Stand und Aufgaben der ung. Verfassungsgeschichte* (MIÖG 1907). A korábbiakhoz képest már a történelmi realitások felé közeledik Marczali H., *Ungarische Verfassungsgeschichte* (Tübingen 1910). Közben a keleteurópai cseh-lengyel-magyar fejlődés párhuzamaira egymásután mutattak rá lengyel (O. Balzer), majd cseh kutatók: Rauscher, Kadlec, továbbá Peterka, *Rechtsgeschichte der Böhmischen Länder* (I. Reichenberg 1923). K. Krofta, *Stará ústava česká i uherská* (A régi cseh és magyar alkotmány, Pozsony 1932), újabban J. Karpat, *Corona regni Hungariae v dobe Arpadovskej* (Pozsony 1937), és u. ő, *Dejiny uhorského štátného pojmu s hľadiská právneho* (A magyar államfogalom története jogi szempontból. Historica Slovaca 1941.) E polgári eredmények figyelembevételével a feudális maradványok hazai revízió alá vételére ld. Eckhart F., *Jog és alkotmánytörténet* (A magyar történetírás új útjai, Bp 1931), rámutat a keleteurópai párhuzamra is; ezzel kapcsolatban polémia: Molnár K., *Alkotmánytörténelmi illúzió-e a magyar alkotmányfejlődés jellegzetes iránya?* (Magyar Jogi Szemle könyvtára 1931). Tomcsányi M., *A magyar közjog és jogtörténet téves szemlélete* (Magyar Jogi Szemle 1931). Kérészy Z., *Hübéri eszmék és a magyar jogfejlődés* (Bp 1931); v. ő. Mályusz E., *Az Eckhart-vita* (Sz 1931). A legutóbbi összefoglalások: Holub J., *A magyar alkotmánytörténelem vázlat.*

I. A legrégebb időktől a mohácsi vészig (Pécs 1944). Eckhart F., *Magyar alkotmány és jogtörténet* (Bp 1947).

A feudális társadalom jogrendszerére: Bónis Gy., *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban* (1948, sok részletadattal, de szellemtörténeti ízü elméleti felépítéssel). Illés J. kis tanulmányai: *A magyar házassági jog az Árpádok korában* (Bp 1900), *A magyar szerződési jog az Árpádok korában* (Bp 1901). Párniczky M., *A magyar ius regium az árpádházi királyok korában* (Bp 1940). A birtokjogra ld. még az alább (78. l.) id. anyagot. — Kérészy Z., *A magyar országgyűlések eredete és szervezetük fejlődése a rendi országgyűlések alakulásának kezdetéig* (Debrecen 1898). Steiner Z., *Az árpádkori országgyűlések története* (Békésésaba 1909, d). — Az igazságszolgáltatásra részletes, adataiban máig alapvető mű: Hajnik L., *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt* (Bp 1899), ld. még u. ő, *A perdöntő eskü és az előzetes tanubizonyítás a középkori magyar perjogban* (Bp 1881). Erdujhelyi M., *A pristaldusok* (Sz 1897) Tölcséry I., *Bírák az Árpádok alatt* (Hódmezővásárhelyi ref. gimn. ért. 1902); a részlet-irodalmat ld. még alább (78. és 118. l.). Pesty Fr., *A perdöntő bajnívások története Magyarországon* (AÉt 1867). Illés J., *Az istenítételekről* (Mármarosziget 1899); ld. még a váradi regestrumot 92. l.).

A jóideig bizonytalan és kialakulatlan trónöröklési jogról Kinnamosnak inkább seniorátusra valló XII. századi megjegyzése (50. l.) mellett viták: Illés J., *A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában* (Bp 1904). Ferdinandy G., *A trónöröklés kérdése az Árpádházi királyok korában* (Bp Sz 1913, ném. URd 1913). Fraknoi V., *A kir. trónöröklés rendje az Árpádok korában* (kny. Bp Sz 1913, ném. URd 1914). Utóbb Bartoniek E., *Az Árpádok trónöröklési joga* (Sz 1926, a senioratust hangsúlyozza), erre R. Kiss I., *Trónbetöltés és ducatus az Árpádkorban* (Sz 1928), Bartoniek E. (Sz 1929, 37) és Domanovszky S. (Sz 1929, 43, 210) válaszai.

c) Pénztörténet

A régi numizmatikai irodalom az egyes éremleletekkel, stb. foglalkozó és itt fel nem sorolt részletirodalom mellett, néhány nevezetesebb gyűjteményes összefoglaló munkát is produkált, de ezek meglehetősen az érmek pusztá leírásával: Schoenvisner L., *Notitiae Hungaricae rei numariae* (Buda 1801), és u. ő, *Catalogus numorum Hungariae ac Transylvaniae instituti nationalis Széchenyiani* (1—3, Pest 1807, Appendix: Miller J., Pest 1810). Rupp J., *Magyarország ekkorig ismeretes pénzei* (1—2, Buda 1841—1848, magyar és latin kiadás). Weszerle J., *Hátrahagyott érmészeti táblái* (Pest 1873). Réthy L., *Corpus nummorum Hungariae* (1—2, Bp 1899—1907). Ld. még Belházy J., *A régi magyar pénzverési súlymértékek* (Selmezbánya 1889, hasznos). A pénz gazdasági szerepére, arviszonyokra is kitér Balogh A., *A magyar pénz története az Árpádok idején* (Bp 1912), de számos tévedéssel. Az addigi irodalomra ld. Hóman B., *A középkori magyar pénztörténet bibliographiája*, 1597—1913 (Bp 1914, kny. Közgazd. Szemle); az adatok részletes és használható összeállítását, pénznemek, árák, stb. feltüntetésével és a részletirodalom egybegyűjtésével u. ő adta: *Magyar pénztörténet, 1000—1325* (Bp 1916). Egyes tanulmányokat l. még alább a fejezet megfelelő szakaszaiban.

d) *Hadtörténet. Várak*

A főbb hadieseményekre vonatkozó, alább külön id. részletirodalom és Rónai Horváth J. *Magyar hadi krónikája* (ld. 22. l.), valamint a köznevelés kialakulására vonatkozó irodalom (96. l.) mellett általános tájékoztatást nyújt Ráth K., *Magyar királyok hadjáratai* . . . (GyF 1861 és kny.), H. Mygnert, *Das Kriegswesen der Ungarn* (Bécs 1876, ld. Salamon F., Sz 1877, 64). Pauler Gy., *Néhány szó hadviszonyainkról a XI—XIII. században* (HK 1888). Nagy G., *A magyar középkori jegyverzet* (AÉ 1900). Czimer K., *Az Árpádházi királyunk apródjai* (Szeged 1912), és u. ö., *A magyar királyok udvari katonái a XI—XIV. században* (Szeged 1913). — A lényegében a XIII. században, a feudális oligarchia kialakulásával együtt — és nemcsak a tatárjárás következményeként — meginduló várépítésről általában tájékoztatnak: Wenzel G., *Magyarország középkori várai és városainak építkezési módjáról* (Pest 1868, Magyar orvosok és természettudósok gyűlésének munkálatai). Czobor B., *Magyarország középkori várai* (Sz 1877, 2 közl.). Rómer Fl., *A tatárjárás előtti falazott várakról* (AÉ 1877). Békefi R., *A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban* (Bp 1917). Újabbban: Varju E., *Magyar várak* (Bp 1932). A részletirodalomból: Chernel K., *A kőszegi felső- és alsóvár története az Árpádok alatt* (Sz 1869). Házi J., *Detrekő vára a középkorban, 1271—1493* (HK 1914, 3 közl.). Ernyey J., *Oroszlánkő vára és urai, 1229-től* (FEKv 1917). Cs. Sebestyén K., *A szegedi vár legrégbb története* (Szeged 1928).

e) *Egyháztörténet, egyházi helytörténet*

Ált. összefoglalások: Lányi K., *Magyar egyháztörténete*, átdolg. Knauz N. (1—2, Esztergom 1866—1869). A középkorra a leghasználhatóbb: Balics L., *A rk. egyház története Magyarországon* (I—II/1—2, Bp 1885). Karácsonyi J., *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban, 970—1900* (Nagyvárad 1915²; kompendium). A fontosabb régi kiadványok közül M. Inchofer, *Annales ecclesiastici regni Hungariae* (Róma 1644; Pozsony 1795—1797) mellett különösen Péterfy C. és Batthyány I. művei (16. l.) veendőek figyelembe; ld. még u. ott. általában az egyházi vonatkozású iratanyagot, valamint az alább felsorolt ált. ill. középkori anyag mellett a későbbi fejezetekben id. részletmunkákat.

A kegyúri jog történetére Kollár Á. F. inkább a bécsi udvar törekvéseire jellemző munkái (ld. a XVIII. század anyagát) után, időrendben (de mellőzve a XIX. századi egyházpolitikai harcok ide is vonatkozó irodalmát): Dedek—Crescens L., *A magyarországi főpapnevezések vázlata, 1000—1526* (Bp 1885). Surányi J., *A magyar király főkegyúri joga és gyakorlásának módja az árpádházi királyok alatt* (MSi 1888—1889). Fraknoi V., *A magyar kir. kegyúri jog Szt. Istvántól Mária Teréziáig* (Bp 1895, hozzá oklevéltár: Bp 1899). Deák J., *Kegyúri jog Magyarországon a reformatióig* (Kolozsvár 1916, d). Ld. még Timon A., *A városi kegyuraság Magyarországon* (Bp 1889). Kollányi F., *A magánkegyúri jog hazánkban a középkorban* (Bp 1906).

Az egyes szerzetesrendek történetét illetően ált. szempontból ld. M. Heimbucher, *Die Orden und Kongregationen der kath. Kirche* (1—2, Paderborn 1933³). A Benedek-rendre általában: St. Hilpisch, *Geschichte des Benedictiner Mönchtums* (Freiburg i. B. 1929), és újabbban Ph. Schmitz, *Histoire de l'ordre de St. Benoît* (1942, magyar vonatkozásban bővebb német kiadás: 1947). Hazai gazdasági és társadalomtörténeti szempontból is fontos anya-

got hoz az Erdélyi L. által szerk., *A Pannonhalmi Szt. Benedek-rend története* (= PRT) c. nagy, sorozat (1—12/b kötet), melynek egyes köteteit alább a betűrendi részben idézzük Pannonhalma, Zalavár, Bakonybél, Tihany és Dömölk alatt; ld. még (12/b kötet): Sörös P., *Az elenyészett bencés apátságok* (Bp 1912); és u. ő, *Komárommegyei bencés apátságok* (Komárom 1905, kny.). A többi rendre: Békefi R., *A ciszterci rend története Magyarországon*, 1142—1896 (Bp 1896, rövid összefogl.); ld. még alább a betűrendi részt; a ciszterciekről általában sok adat található a Cistercienser Chronik (Bregenz, 1888-tól) hasábjain; ld. még L. Janauschek, *Originum Cisterciensium* t. I. (Bécs 1877), és J. Canivez, *Liber usum und die Statuta Capituli generalis Ord. Cist.*, 1116—1786 (Löwen 1933—); a hazai ciszterci apácákról: Székely O. (Bp. Szt. Imre-gimn. ért. 1942.) — A premonstreiekre általában adatokat nyújt az *Analecta Praemonstratensia* (Tongerloo, 1926-tól); benne (1928) Horváth A. T. a középkori premonstrei kolostorokról szóló fejtegetései, melyeket azonban javított és módosított N. Backmund (*Monasticon Praemonstratense*, 1949; kolostorjegyzékkel). A magyarországi domonkosrendi provincia történetét először S. Ferrari foglalta össze: *De rebus Hungaricae provinciae s. ordinis Praedicatorum . . . commentarii* (Bécs 1637). Pfeiffer N., *Die ungarische Dominikanerprovinz*, 1221—1242 (Zürich 1913; ld. még 94. l.), és u. ő, *A Domonkosrend magyar zárdáinak vázlatos története* (Kassa 1917). Horváth S., *A Szt. Domonkos-rend multjából és jelenéből* (Bp 1916). Iványi B., *Bilder aus der Vergangenheit der ungarischen Dominikanerprovinz* (kny. Mélanges Mandonnet II), és u. ő, *Geschichte des Dominikanerordens in Siebenbürgen und der Moldau* (Seibenb. Vierteljahrsschrift 1939). Összefoglalóan: Harsányi A., *A Domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt* (Debrecen 1938, d), bevezetésében az irodalom fejlődéséről, is tájékoztat. A domonkosrend egyetemes történetének magyar vonatkozásokat is érintő összefoglalása: A. M. Walz, *Compendium historiae ordinis praedicatorum* (Róma 1930). — A pálosrend történetét először Gyöngyösi Gergely foglalta össze 1520 körül készült kézirat munkájában: *Vitae fratrum ordinis fratrum heremitarum Sti Pauli*; ennek analízise: Mályus E., *A pálosrend a középkor végén* (ET 1945). Gyöngyösit felhasználta A. Eggerer, *Fragmen panis corvi protoeremitici seu reliquiae annalium . . . ordinis fratrum eremitarum* (1663). Kürcz A., *A magyarországi pálosrend története. I.* 1215—1526 (Bp 1889). Gondán F., *A középkori magyar pálosrend és nyelvemlékei* (Pécs 1916). Kisbán E., *A magyar pálosrend története* (1—2, Bp 1938.) — A ferencesekre általában sok adatot nyújt, évkönyvszerű formában, a monumenta O. P. *Historica* (Roma 1896—1904; folytatása: Paris, 1931-től); *Archivum Historicum O. P.* (Paris 1931). Györffi P., *Opusculum de ortu, progressu ac vicissitudinibus olim custodiae nunc provinciae Transylvaniae fratrum Minorum* (Róma 1738). Szabó Gy. P., *Ferencrendiek a magyar történelemben* (Bp 1921, d). Karácsonyi J., *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig* (Bp 1922). König K., *Hatszázéves ferences élet Szécsényben*, 1332—1932 (Vác 1931). Balanyi Gy., *A ferences mozgalom begyökerezése magyar földön* (AÉt 1940). Unyi B., *Sokácok-bunyevácok és a bosnyák ferencesek története* (Bp 1947). — Oszvald A., *Fejezetek a magyar premonstreiek nyolcszázéves multjából* (Gödöllő 1941; a XIII. századtól). Dedek-Crescens L., *A karthauziak Magyarországon* (I. Bp 1889). — Az Ágostonrendre: F. X. Schier, *Memoria provinciae Hungaricae Augustinae antiquae* (Graecii 1778). Fallenbüchl F., *Az ágostonrendiek Magyarországon* (Bp 1943, vázlatos, elirásokkal).

Az érsekségek, püspökségek, egyházmegyék történetére ált. névtárak: Pray Gy., *Specimen hierarchiae Hungariae complectens seriem chronologicam archiepiscoporum et episcoporum Hungariae* (1—2, Pozsony—Kassa 1776—1779); az 1198—1431 közti magyar püspökök nomenclaturája Eubel (*Hierarchia cath. medi aevi*) nyomán: Récey V. (Uj MSi XIII), Fraknoi V., *Egyháznagyok a magyar középkorból* (Bp 1915). Erdélyre: Szeredai A., *Series antiquorum et recentiorum episcoporum Transsilvaniae* (Gyulafehérvár 1790). Temesváry J., *Erdély középkori püspökei* (Kolozsvár 1922). — Irodalom az egyes püspökségek, stb. betűrendje szerint: Oltványi P., *A csanádi püspöki megye birtokviszonyainak rövid története* (Szeged 1867). Juhász K., *A csanádi püspökség története alapításától a tatárjárásig, 1030—1242* (Makó 1930) összefoglalóan, de mozaikszerű adatokkal: u. ő, *Balázs püspök, a csanádi egyházmegye úrraalapítója, 1243—1254* (KSz 1929), u. ő, *A csanádi egyházmegye története. I. A csanádi püspökség története* (3—5., 1307—1552, Makó—Szeged 1946—1947), u. ő, *Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében* (Bp 1926), és u. ő, *A csanádi székeskáptalan a középkorban, 1030—1552* (Makó 1941). — Eger: N. Schmitth, *Episcopi Agrienses fide diplomatum concinnati* (1—3, Nagyszombat 1768). — Esztergom: A. Szöreny, *Nova series archiepiscoporum Strigoniensium, 1000—1717* (Nagyszombat 1817). Török J., *Magyarország primása. Közjogi és tört. vázlat* (Pest 1859). Knauz N., *Esztergomi érsekek, 1272—1279* (MSi 1863). Botka T., *Tanulmány az esztergomi érseki egyházmegye első régi határaitól és territoriumáról* (MSi 1864). Kollányi F., *Esztergomi kanonokok* (Esztergom 1900), és u. ő, *Az esztergomi érsekség pisetum-joga* (kny. KSz 1889; pénzverési jövedelem). Némethy L., *Series parochiarum et parochorum archidioecesis Strigoniensis ab antiquissimis temporibus* (Esztergom 1894). — Győr: Károlyi L., *Speculum Jauriensis ecclesiae* (Győr 1747). Romanus a S. Venatio, *Syllabus praesulum Jauriensium* (Győr 1794). Kovács I., *A győri püspökség megalapítása* (MSi 1865). — Kalocsa—Bács: Katona I., *Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae* (1—2, Kalocsa 1800). Városey Gy., *Disquisitio historica de unione ecclesiarum Colocensis et Bachiensis* (Kalocsai egyházmegye schematismusa, 1885). Érdujhelyi M., *A kalocsai érsekség a renaissance-korban*. — Pécsre Koller J. nagy kiadványa: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum, 1000—1781* (7 kötet, Pozsony 1782—1812), ehhez u. ő, *Prolegomena* (Pozsony 1804). — Karcasu A., *A váci egyházmegye története, 1036—1885* (Vác 1885, *Vác város története* 5., u. ott a 6—8. kötetben a káptalan, az apátságok, stb. története). (Chobot F.), *A váci egyházmegye történeti névtára* (Vác 1915). — Várad: A. Ganoczy, *Episcopi Varadiensis fide diplomatum concinnati* (1—2, Bécs 1776). Bunyitay V., *A váradi püspökség története* (1—3, 1566-ig, Nagyvárad 1883—1884, és 4., 1566—1780, Debrecen 1935). — Veszprém: J. Róka, *Vitae Vesprimiensium praesulum* (Pozsony 1779). Kollányi F., *A veszprémi püspök királyné-koronázási jogának története* (Veszprém 1901). Lukcsis J., *A veszprémi egyházmegye könyvészete* (Veszprém 1909).

Az apátságok, prépostságok, káptalanok, kolostorok, stb. helyét és multját illetően tájékozást nyújtanak: D. Fuxhoffer, *Monasterologia regni Hungariae* (Veszprém 1803), ennek bővített kiadása: Czinár M. (Pest 1858—1860; I.; Monasteria Ord. S. Benedicti; II.: Sacra dormus canonicorum regularium Cisterciensium, ordinum equestrium et eremitarum Augustinianorum). Rupp J., *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre*. (Pest 1870—1876; I: Az esztergomi egyháztartomány a hozzá tartozó püspökmegyékkel együtt; II.: Az ogri érsek-egyháztartomány;

III.: A bácsival törv. egyesített kalocsai főegyházmegye). Ortway T., *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején*, (MV I/1—2, Bp 1892 : a pápai tizedjegyzékek alapján). Jakab E., *Erdély egyháztörténelméhez* (MTT XIII, 2 közl.: apátságok, stb. felsorolása). Bunyitay V., *Ismeretlen apátságok* (kny. Új MSi 1880). Főleg általános, de részben magyar vonatkozásban is hasznos gyűjtemény : L. H. Cottineau, *Répertoire Topo-Bibliographique des abbayes et prieurés* (1—2, Mâcon 1939). Egyes problémákra ld. még : Békefi R., *A magyarországi káptalanok megalakulása és Szt. Chrodegang regulái* (kny. KSz 1901). Gárdonyi A., *Városi plébániák kiváltságos helyzete a középkorban* (KEkv). Vanyó T., *A plébániatörténetírás módszertana* (Paunonhalma 1941). Fekete Nagy A., *Településtörténet és egyháztörténet* (Sz 1937). Fügedi E., *Középkori település és egyházi szervezet az egykori nyugati Felvidéken* (Re 1944—1946).

Az egyes egyházi intézményekre földrajzi betűrendjükben :

A—B Karácsonyi J., *Az aradi prépostság történetéből* (A Bp növendékpapság munkálatai, Bp 1881), u. ő. *Az aradi főesperesség és Arad vármegye hajdani határai* (Délmagyarországi tört. és rég. ért. 1882), és u. ő. *Az aradi prépostság és káptalan birtokai* (u. ott 1890). Sörös P., *A bakonybéli apátság története, 1055-től* (1—2, Bp 1908—1911 ; PRT 8—9). Ipolyi A., *A kunok bélháromkuti, másképp apátfalvi apátsága és XIII. századi egyházának leírása* (AK VI/a). Fránek D., *A borsmonostori apátság az Árpádok korában* (Eger 1910 ; ciszterci, 1194-től). Kovács I., *A borsmonostori apátság története* (Sopron 1910). — Buda és Óbuda : Némethy L., *A Buda-felhevízi sztháromságról, elnevezett prépostság és káptalan történetéhez* (Bp 1883). Zákonyi M., *A Buda melletti Szt. Lőrinc pálos kolostor története* (Sz 1911). Bártfai Szabó L., *Óbuda egyházi intézményei a középkorban* (Bp 1935 ; oklevélregesztákkal). Gárdonyi A., *Középkori prépostságok a főváros területén* (Tört. írás 1938). Garády S., *A budai (óbudai) káptalan alapítása* (Bp 1940. kny. Tanulmányok Bp multjából VII).

C—J S. Brunner, *Ein Chorherrenbuch*, benne : *Die Propstei Csorna* (Würzburg é. n.). Belitzky J., *A csornai premontrai prépostság alapítása és birtokszerzeményei a nemzeti kegyuraság korában* (Re 1936). Malics D., *A csornai prépostság története, 1180—1526* (Keszthelyi főgimn. ért. 1911/12). Békefi R., *A cikádori apátság története* (Pécs 1894 ; ciszt.). Pacher D., *A dömölki apátság története* (Bp. 1912 ; PRT 12/a). Bósz E., *Az egresi ciszterci apátság története* (Bp 1911, d ; 1179-től). Bunyitay V., *Az egyedi apátság története* (Nagyvárad 1880). Pór A., *Az esztergomvárbeli Szt. István első vértanúról elnevezett prépostság története* (Veszprém 1934). Bedy V., *A felsőöri prépostság története* (A veszprémi egyházmegye multjából III, Veszprém 1934). Knauz N., *A Garam melletti szt. benedeki apátság* (Bp 1890). Haiczl K., *A garamszentbenedeki apátság története* (Bp 1913). Bedy V., *A győri székesegyház története* (1936), és u. ő. *A győri káptalan története* (1938). Gyulafehérvár : Szeredai A., *Notitia veteris et novi capituli ecclesiae Albensis Transylvaniae* (Gyulafehérvár 1791). Széchenyi M., *A Szt. György vértanúról elnevezett jáki apátság története* (Bp 1901). C. Nátafalussy — J. F. Lenner, *Jászó und die mit ihr vereinigten Probsteien Lelesz und Promontor* (Bécs 1882).

K—O Nagyfalussy I., *A kapornaki apátság története* (1—2, Kalocsa 1941—1942). Baumgartner A., *A kerzsi apátság a középkorban* (Bp 1915). Fr. Zimmermann, *Über die Abtei Kolozsmonostor* (KB 1891). Csomor L., *A kolozsmonostori bencés apátság és birtokai* (Kolozsvár 1912). Jakab E.,

A kolozsmonostori apátsági zárda mint üldözöttek menhelye (Sz 1889, 2 közl.). Krizkó P., *A körmöcbányai rk. egyházközség története, 1317—1520* (Bp 1897). Kumorovitz B., *A leleszi prépostság tagjai és hiteleshelyi személyzete 1569-ig* (Szt. Norbert emlékkönyv, Gödöllő 1934). Némethy L., *A márczajviprépostság* (Sz 1900). Rómer Fl., *Árpás és a mórniczhidei Szt. Jakabról címzett prépostság története* (Pest 1869. kny. GyF). Nagyszében : (J D. Schaser), *Geschichte des Hermannstädter Capitels* (Nagyszében 1848). Vagner J., *Adalékok a nyitrai székeskáptalan történetéhez* (Nyitra 1896). Óbuda : Ld. Buda. Végh K. M., *Az ohati apátság* (Sz 1905).

P—S Erdélyi L.—Sörös P.—Reizner T.—Molnár Sz.—Németh A., *A pannonhalmi főapátság története* (1—5, 996—1802 ; Bp 1902—1907 ; PRT 1—5). B. Labach, *Erzabtei Martinsberg in Ungarn mit den dazu gehörigen Abteien Bakonybél, Dömölk und Tihany* (S. Brunner, *Ein Benediktinerbuch*, Würzburg é. n.). Békefi R., *A pásztói apátság története, 1190—1804* (Bp 1898—1902, külön oklevéltár 1902 ; ciszt.). J. Ghellinek, *Die älteste Erwähnung der Abtei Paszto in Ungarn* (Hist. Jahrbuch 1913). Aigl P., *Historia brevis . . . capituli . . . ecclesiae Quinque-ecclesiensis* (Pécs 1838). Sörös P., *A pécsváradi bencés apátság* (kny. KSz 1905). Érdújhelyi M., *A péterváradai apátság* (Bács-Bodrogmegyei tört. társ. évk. 1891). Békefi R., *A pilisi apátság története, 1184—1814* (1—2, Pécs 1891—1892). Horváth E., *A pornói apátság története* (Pécs 1930 ; ciszt.). Knauz N., *A pozsonyi prépostság* (kny. UjMSi 1880—1881). Rimely-Angermayer K., *Capitulum insignis ecclesiae collegiatae Posoniensis* (Pozsony 1880). Ortway T., *A pozsonyi káptalan története* (Pozsony 1903). Szabó L., *A sajlóádi pálos kolostor története, 1386—1786* (Debrecen 1940). Füssy T., *Szt. Egyed apátság Somogyban* (KSz XVI) ; Somogyvárra ld. még Baumgarten F., *Kritikai jegyzetek* (Sz 1904 ; és u. ő : Sz 1905, 976 ; 1906, 403). Póda E., *A soproni kath. parochia . . . és hitközség története* (Sopron 1892). Házi J., *Sopron középkori egyháztörténete* (Sopron 1939).

Sz—Z Károly J., *A székesfehérvári basilica és . . . prépostság* (Székesfehérvári püspöki megye emlékkönyve 1877). Németh A., *A székesfehérvári kiváltságos prépostság és az esztergomi érsekség* (Sz 1901). Sörös P., *A székesfehérvári örkanonokság története* (Sz 1916). Fraknoi V., *A szekszárdi apátság története* (Bp 1879). Th Heimb, *Notitia historica de ortu et progressu abbatiae s. ord. Cisterciensis ad S. Gotthardum dictae* (Bécs 1764). Komáromy A., *A szentjánosi monostor Biharban* (Sz 1893). Géfin Gy., *A szombathelyi egyházmegye története, 1777-től* (Szombathely 1929 ; benne a vasvárszombathelyi székeskáptalan története a középkortól). Pirchalla M., *A szepesi prépostság története* (Szepesmegyei tört. társ. évk. IV). Horváth B., *A tihanyi apátság alapítása és története* (Adatok Zala vármegye történetéhez VI, 1876). Erdélyi L.—Sörös P., *A tihanyi apátság története* (1—2, Bp 1907—1911, PRT 10—11). Ivánfy E., *Titel mint hiteles hely és prépostság* (Délmagyarországi tört. és rég. értes. 1877). Érdújhelyi M., *A titeli káptalan története* (Zombor 1895). Lakatos D., *A topuskói ciszterci apátság története az Árpádok korában* (Bp 1911). — *Specimen monographiae capituli Vacienensis* (Vác 1884). Szarka Gy., *Váci domokos konvent története* (Bp 1912). Várad : Kereszturi J. A., *Compendiaria descriptio fundationis ac vicissitudinum episcopatus et capituli Magni Varadiensis* (Nagyvárad 1806). Bunyitay V., *Szt. László sírja káptalana Váradon* (TT 1879). Fehér M., *A hétszázados vasvári Szt. Domonkos-rendi kolostor története* (Bp 1942 ; 1241-től). Lukcsics J., *A veszprémi káptalan a XV. században* (Veszprém 1908). Récesy V., *A zalavári bencés apátság apátjai* (MSi 1893). Füssy T., *A zalavári apátság története* (Bp 1902 ; PRT 7). Balássy F., *A zámí és ohati apátságok* (AÉt

1880). Kl. Schweighoffer, 750 Jahre Zirc (Cistercienser Chronik 1932). J. Reiniss *Die Abtei Zirc und die dazu gehörigen Abteien Pühs, Púszto und St. Gotthard in Ungarn* (S. Brunner, *Ein Cistercienserbuch*, Würzburg é. n.).

A hiteleshelyekre ld. az alább (112. l.) jd. irodalmat.

f) Lovagrendek

Boltizsár Á., *A keresztes lovagok regestái hazánkban* (MSi 1863). Knauz N., *A János-lovagok Esztergomban* (MSi 1865). Reiszig E., *A János-lovagok Sopronban* (Sz 1910, 2 közl.), és alább külön id. részlettanulmányai mellett u. ő, *A János lovak szerepe a magyar hadtörténelemben az Árpádok korában, 1147—1291* (HK 1919—1921). Pesty Fr., *A templáriusok Magyarországon* (Pest 1861). Patek F., *A magyarországi templárius rendtartomány felbomlása* (Bp 1912).

g) Szellemi élet, irodalom, művészet

Az összefoglaló művek, így főleg a MMT I. kötete, valamint a szerzetesrendek és egyházi helytörténet fent id. anyaga mellett általános jellegű adatok: Frankl (= Fraknoi) V., *A magyar nemzet műveltségi állásának vázlata az első fejedelmek korában* (Pest 1861), és u. ő, *A tudományok állapota hazánkban az Árpádok alatt* (GyF 1863). Bohus R., *A szellemi műveltség Magyarországon az Árpádok korában* (Bp 1876). Ormos Zs., *Árpádkori művelődésünk története* (Bp 1881). Békefi R., *Vallásos és erkölcsi élet Magyarországon az Árpádházi királyok korában* (kny. Sz 1896). Varju J., *A magyar művelődés és iskolázás története az Árpádok alatt* (Vác 1901). Acsay F., *A nemzeti elem az Árpádok művelődésében és iskolázásában* (Pápa 1915). Erdélyi L., *Magyar művelődéstörténet* (1—2, Kolozsvár 1915—1919).

Az egykorú irodalomról, melynek keretébe az A. alatt id. hazai elbeszélő források és legendák is beleértendőek, a rájuk vonatkozó és mellettük id. kritikai tanulmányokkal együtt, a legjobb összefoglaló kép: Horváth J., *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* (Bp 1931). Emellett (időrendben): Dankó J., *Vetus Hymnarium ecclesiasticum Hungariae* (1893). Bartha J., *A magyar kat. énekköltészet* (kny. KSz 1901). Mihalovits E., *A katolikus prédikáció története Magyarországon* (I. Bp 1900), ld. még Sörös B., *A magyar liturgia története*. (I. Bp 1904). Zoltvány I., *A magyarországi bencés irodalom története a tatárjárás előtt* (Pannonhalmi rendtört. I. Bp 1902). Kardos T., *Középkori kultúra — középkori költészet* (Bp é. n.). Ld. még Pintér J., *Magyar irodalomtörténet* (I Bp 1930) bibliográfiai anyagát.

A XI—XII. századi magyarországi latin irodalomnak igen kevés terméke maradt meg eredetiben vagy korabeli másolatban: így Szt. Gellért Deliberációja és kisebb legendája, valamint Szt. István legendái. A XIII. század szellemi életéhez vajmi keveset nyujtanak egy hazai francia cisztercita iratai; kiadta Horváth K., *Opera Joh. Lemovicensis* (Veszprém 1932), ld. u. ő, *Limoges-i János zirci apát, 1208—1218* (KSz 1930; németül: Cisterc. Chronik 1930). Fehér M. *magyarországi Pál O. P.*, „*Summa de penitentiá*“-ja (Re 1942—1943), szintén keveset mond. Érdekes viszont a következő fejezetben id. *Margit-legenda* (88. l.) és Szt. István liturgikus verses históriája (102. l.).

Bár a XIII. elejéről maradt fenn, itt említjük meg a bencés *Pray-kódexet*, mely különböző egyházi vonatkozású bejegyzések mellett első összefüggő nyelvemlékünket: a *Halotti Beszédet* is megőrizte (32 sor, 174 szó). Újabb

kiadásai: Zolnai Gy., *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig* (Bp 1894). Jakubovich E.—Pais D., *Ómagyar olvasókönyv* (Pécs 1929). Pintér J., *Magyar Irodalomtörténet* (I. 258). Irodalmából: Békesi E., *A Halotti Beszéd kora és hazája* (Figyelő 1877). Fraknoi V., *A Pray-kódex* (MK 1879). Széchy K. (ITK 1895). Sebestyén Gy. (MK 1888). Réthelyi Prikkel M., *A Pray-kódex (Pannonh. Rendtört. I. Bp 1902; és u. ő külön: Bp 1903)*. Karácsonyi J., *Hol írták a Halotti Beszédet?* (MNy 1925). Zalán M. (MK 1926, 1927). Ernyei J., *A Pray-kódex termőhelye és eredeti rendeltetése* (MK 1927). Heilig K., *A Pray-kódex néhány problémája* (Sz 1933), Kúhár Fl., *A Pray-kódex rendeltetése* (MK 1939). Kniewald K., *A Pray-kódex tartalma, kora, jelentősége* (MK 1939 és kny.).

Egyéb szórvány-nyelvemlékekről (az egyes fontosabb darabokra, pl. tihanyi alapítólevél, ld. fent az okleveles anyagot is, 54. l.): Toldy F., *A nemzeti irodalom története* (1—2, Pest 1862²). Jerney J., *Magyar nyelv-kincsek Árpádék korszakából* (1—2, Pest 1854). Zolnai Gy. fent id. kiadása. Szamota I.—Zolnai Gy., *Magyar oklevélszótár* (Bp 1902—1904; az oklevelek magyar szavainak gyűjteménye). Pais D., *Szórvány-nyelvemlék* (MNy 1928), és u. ő fent id. olvasókönyve. Knieszsa I., *A magyar helyesírás a tatárjárásig* (MNy 1928—1929).

Az elbeszélő források (Anonymus) által is említett joculatorokra: Sebestyén Gy., *Adalékok a középkori magyar énekmondók történetéhez* (kny. EPhK 1891). Szabolesi B., *A középkori magyar énekmondók kérdéséhez* (IT 1928). Jakubovich E., *Honfoglaláskori hősi énekeink előadásformájához* (MNy 1931; a literátus udvari történetírás elvben lenézte a népköltészetet, a valóságban merített belőle).

Latin (egyházi) kódexeinkre: Gulyás P., *A könyv sorsa Magyarországon a legrégebb időktől napjainkig* (MK 1923). Zalán M., *A középkori magyar missálék kutatásának feladatairól* (MK 1928), id. még u. ő, *Árpád kori magyar vonatkozású kéziratok az osztrák kolostorok kéziratgyűjteményében* (Pannonhalmi Szele 1926). G. Morin, *Manuscrits liturgiques hongrois des XIe et XIIe siècles* (Jahrb. für Liturgie, Münster i. W. 1926.) Két Zágrábba jutott, magyar eredetű szerkönyvet ismertet Kniewald K., *Hartwick győri püspök agenda pontificalisa* (MK 1941), és u. ő, *Esztergomi benedictionale* (MK 1941). Radó P., *Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae* (Bp 1947).

Az iskolázásra: Békefi R., *Árpád kori közoktatásügyünk és a veszprémi egyetem létkérdése* (Sz 1896, 3 közl. és kny.), u. ő, *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig* (Bp 1906), és u. ő, *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig* (Bp 1910). Miklósy Z., *Hiteles hely és iskola a középkorban* (LK 1940—1941). Mihályfi Á., *A papnevelés története* (Bp 1896).

A külföldi tanulmányokra: Vass J., *Hazai és külföldi iskolázás az Árpád-korszak alatt* (Bp 1862). Az itáliai egyetemjárásra: Nyári A., *Bolognai magyar tanulók a XIII. században* (Sz 1870), és Veress E. gyűjteménye (132. l.). A párisi egyetem magyar diákjaira (a XII. századtól) az Anonymus-irodalom és Walter Mapes (50. l.) mellett Békefi R., *A ciszterciek középkori iskolázása Párisban* (Bp 1896). Pais D., *Les rapports franco-hongrois sous le règne des Arpad* (REH 1923). Gábrics A., *Magyar diákok és tanárok a középkori Párisban* (EPhK 1938), u. ő, *La vie des étudiants hongrois dans le Paris du moyen âge* (NRH 1940), u. ő, *Magyarországi Sándor mester, a középkori Sorbonne tanára* (EPhK 1941), és u. ő, *Maître Jacques de Hongrie* (NRH 1942). Eckhardt S., *Magyarok a középkori francia egyetemeken* (Sz 1943). Győry J., *Gesta regum-gesta nobilium* (Bp 1948). Ld. még az írástörténeti anyagot

(54. l.), valamint általában : A. Budinszky, *Die Universität Paris und die Fremden an derselben im Mittelalter* (Berlin 1876).

Az árpádkori építészet, művészet összefoglaló ismertetése : Gerovich T., *Magyarország románkori emlékei* (Bp 1928) felment bennünket az egyes emlékekre vonatkozó régebbi részletirodalom kimerítő ismertetésétől. A régi kutatók sorából megemlíthetők : Ipolyi A., *A középkori emlékszerű építészet Magyarországon* (Pest 1861). Henszlmann I., *Magyarország őkeresztény, román és átmeneti stílű műemlékeinek ismertetése* (Bp 1876). Czobor B., *Az egyházi művészetek hazánkban* (Bp 1879), és u. ő, *Az esztergomi Bazilika* (Forster Gy., szerk., III. Béla emlékezete, Bp 1900 ; az utóbbi műben még : Forster Gy., *Szt. László király váradi egyháza* ; erre előzőleg ld. Bunyitay V., *A váradi és székesegyház* (Bp 1880) és Rómer Fl. *Szt. László váradi bazilikájának alapjai* (AE 1884). Általában ld. még a III. és IV. fejezet megfelelő szakaszában felsorolt művészet- és főleg építészettörténeti összefoglaló munkák idevágó első részeit, valamint az u. ott található, a városi emlékekre vonatkozó anyagot.

Az újabb irodalomból a templomépítésre, így a már Szt. István-kori székesfehérvári, esztergomi, pécsi, veszprémi építkezésekre : Szónyi O., *Régi magyar templomok* (Bp é. n.). Foerk E., *Árpádkori templomaink típusai* (Magyar Mérnök- és Építészegylet Közl. 1926). Gál L., *L'architecture religieuse en Hongrie du XIe au XIIIe siècle* (Paris 1929). Az egyes épületekre vonatkozó speciális tanulmányok sorában az újabb ásatások eredményei alapján Henszlmann feltevéseit helyreigazítja Dercsényi D., *A székesfehérvári kir. bazilika* (Bp 1943). Csemegi J., *Adatok a budavári főtemplom középkori építéstörténetéhez* (Tanulmányok Bp multjából VIII), u. ő, *A tarnaszentmáriai templom hajójának stíluskritikai vizsgálata* (Antiquitas Hungarica 1949 ; keleti motívumok), és u. ő, *A jáki apátság temploma*. (Vasi Szemle 1939) ; ezen 1220 után épült, nevezetes emlékünkre ld. továbbá Bogyay T., *A jáki apátsági templom és Szt. Jakab kápolna* (Szombathely 1943). A világi épületekre Csemegi J., *Hol állott egykor az óbudai királyi vár ?* (Magyar Mérnök- és Építészegylet Közl. melléklete, 1943) ; ld. még u. ő, *A tihanyi barlanglakások* (AE 1946—1949). Nagy Z., *Le palais des Arpadiens à Esztergom* (NRH 1935). Villard de Honnecourt francia építőmester szerepére, aki valószínűleg a XIII. század 40-es éveiben dolgozott Magyarországon, az összefoglalások mellett ld. C. Eulart, *Villard de Honnecourt et les Cisterciens* (Bibliothèque de l'École des Chartes, 1895) és erre Kropf L. megjegyzéseit (Sz 1898, 942). — Az egykorú freskókat illetően a provinciális anyagot szépen sorraevő, bár talán kissé korai szintézis : Puskás L., *A magyar falfestés középkori emlékei* (Bp 1932). Ernst M., *A dunántúli falfestés középkori emlékei* (Bp 1935).

2. A magyar állam kialakulása és megszilárdulása

a) Az államszervező harcok és a térítések kezdete

A Géza fejedelem (970—997) által a kalandozások bukása után az új fejedelmi hatalom kiépítésére indított és a X. század válságából a feudalizmus felé vezető, államszervező harcok részleteit nem ismerjük. Összefoglalja Pauler Gy., *A magyar nemzet története Szt. Istvánig*. (Bp 1900). A tévesen már Gézát királyként szerepeltető, régi irodalomra : J. Pelcz, *Hungaria sub Geisa* (Sopron 1769). A Géza-név alakjáról vita : Karácsonyi J. (T. VII., X. 387, XII. 20), Pór A. (Sz 1891, 318), Nagy G. (T X. 42). A quedlinburgi követség (973) után megjelenő német, stb. hittérítők működésére ld. A. alatt

Pilgrim levelét, aki (bár végül eredmény nélkül) oklevélhamisítástól (a lorchi érsekség koholt jogai) sem riadt vissza, hogy Passau élén ugyanazt a vezető szerepet játssza el Magyarországon felé, mint a magdeburgi érsekség (962-től) szláv területen, továbbá Frankl (= Fraknói) V., *A magyar nemzet műveltségi állásának vázlatja az első fejedelmek korában és a kereszténység behozatalának története* (Pest 1861), valamint a nyugati kereszténység felvételének alább (70. l.) id. anyaga. Pauler Gy., *Az első keresztény híthírdetők* (BpSz 1896). Voigt, *Adalbert von Prag* (1904). Az előzményekre ld. a fent id. szláv vonatkozású anyagot, valamint : Váczy P., *Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában* (SZIE 1938).

A keleti (bizánci) kereszténység első, még honfoglalás előtti magyar vonatkozásaira, majd X. századi szerepére (és további árpádkori jelentkezésére) az A. alatt id. bizánci források mellett : Thallóczy L., *Adalék az ó-hit történetéhez* (Sz 1896). Karácsonyi J., *Mi köze a görög egyháznak a magyarok megtéréséhez ?* (Ksz 1900), erre válasz : Pauler Gy. (Sz 1900, 363). Sztripszky H., *Jegyzetek a görög kultúra árpádkori nyomairól* (Bp 1913). Bellaagh A., *Voltak-e a magyarok a görögkeleti egyház hívei a X. században ?* (TSz. 1914). Karácsonyi J., *A görög kat. magyarok eredete* (KSz 1924), u. ő, *Hogy jöttek a görög szerzetesek Visegrádra ?* (KSz 1927); Fehér G., *A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban* (Sz 1927; ld. hozzá Sz 1928, 333). Papp Gy., *A magyarság és a bizánci kereszténység kapcsolatának kezdetei* Nyíregyháza 1938). Moravcsik Gy., *A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység* (SZIE 1938), u. ő, *Görög nyelvű monostorok Szt. István korában* (u. ott). Németh Gy., *A magyar kereszténység kezdete* (BpSz 1940). Ivánka E., *Görög szertartás, görög szerzetesség és görög műveltség az árpádkori Magyarországon* (Erdélyi Tudósító 1941); u. ő., *Griechische Kirche und griech. Mönchtum im mittelalterlichen Ungarn* (Orientalia Christiana Periodica 1942). Popovits I., *A kereszténység kezdete a magyarok között* (Bp 1943, kny.). Gyóni M., *A keleti egyház Magyarországon* (MNY 1946), *L'Église orientale dans la Hongrie orientale du XIe siècle* (RHC 1947, irodalommal). Moravcsik Gy., *Byzantine Christianity and the Magyars in the Migration Period* (American Slavic Review 1946), és u. ő., *The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary* (u. ott 1947.).

b) Az államalapítás

A krónikák, legendák, törvények A. alatt id., a társadalmi és politikai fejlődéshez fontos, de egyéni jellemzésre kevésbé alkalmas anyaga alapján : Pór A., *Szt. István élete* (Bp 1871). E. Horn, *St. Étienne* (Paris 1899). Karácsonyi J., *Szt. István élete* (Bp 1904), erre Dedek-Crescens L., *Felelet Karácsonyi J. kútjömagyarázataira* (Sz 1905), és Karácsonyi válasza (u. ott 871). A halála 900 éves fordulóján megjelent, igen egyenletlen értékű irodalomból : Balanyi Gy. (Bp 1938) és Hóman B. (Bp 1938, angolul : kny. AECO 1938) korábbi eredményeket ismételnék, ld. még Sinkovics I., *Szt. István éve és a magyar történetírás* (Sz 1938). Több, részben alább id. tanulmányt tartalmaz a *Szt. István Emlékkönyv* (=SZIE, 3 kötet, Bp 1938). Lepold A., *L'iconografia del re St. Stefano* (kny. AECO 1938). Schreiber Gy., *Stephan I in der deutschen Sakralkultur* (kny. AECO 1938). Történelmi szerepének marxista értékelése : Molnár E. fent (57. l.) id. munkájában.

Szt. István családi vonatkozására az ált. geneológiai dolgozatok mellett : F. Šašinek (Slovenský Let. IV.). Nagy G. (T 1906, 53.; 1907, 25). Gizella királynéra Wittich F. (MSi 1867), Mátyás Fl. (AKÉ 1875), és Miletz J. életrajza (Temesvár 1875). Fr. R. Kaindl (*Beiträge*, 1893; a 10. rész). Korán (1031)

meghalt fiára : Karácson I., *Szt. Imre hg.* (Győr 1894). Varga D., *Szt. Imre Emlékkönyv* (Bp 1907), és u. ő, *Szt. Imre problémák* (Bp 1931). Karácsonyi J., *Vélemény Szt. Imre hg. neijéről* (Sz 1902). Skóciai Szt. Margit állítólagos, Fest S által (Debrecen 1939) újra felvetett magyar származását megcáfolta Herzog J. (Bp 1939).

István államszervező harcaira (felkelő törzsfők, ill. az azok által vezetett, lesüllyedés ellen védekező, szegény szabadok leverése) : Balogh A., *Egy-két szó a Koppány-lázadásról* (KSz 1913 ; u. ott Karácsonyi J. megjegyzése), Az erdélyi Gyula és a Viddinben megkeresztelkedő marosvidéki Ajtony elleni harc problémájának megfejtése : Váczy P., *Gyula és Ajtony* (SzEkv) ; ehhez előzőleg adalékok : Karácsonyi J., *Ajtony-Achtum* (T 1891). Ortvay T., *Az Ajtony és Csanád nemzetségek birtokviszonyai Délmagyarországon* (Sz 1891).

A szláv alapokra épülő királyi vármegyékről (tulajdonképpen királyi uradalmi központok az új birtokrendszerben ; ld. alább 77. l.) : Tagányi K., *A honfoglalás és a kir. vármegyék* (*Szolnok-Doboka vármegye története* I. Ds 1901), és u. ő, *Vármegyéink eredetének kérdése* (TSz 1913), valamint Holub J., *A királyi vármegyék eredete* (SzIE II és kny) ; ld. még Illés J., *A jogtörténeti kutatás módszertani követelése és a vármegyék eredete* (Bp 1912) ; Ezek mellett Botka T., *Jogtörténeti tanulmányok a vármegyék első alakulásáról és szervezéséről* (Sz 1870—1872 ; Balássy F. vitája : Sz 1872, 4 közl. és 1873, 2 közl. ld. még u. ő, AÉt 1893), Torma J. (TT 1887, 346 skk.) és Pauler Gy. (Sz 1882, 202, 635) már sokban elavultak. Ugyancsak elavultak a fent (58. l.) id. régi közjogi történeti munkák nézetei az új államberendezésről. Ld. még Pauler Gy., *Szt. István és alkotmánya* (Sz 1879, 2 közl.). A. Huber, *Über die älteste ung. Verfassung* (MIÖG VI). Komjáthy M., *A középkori államfogalom* (Sz 1945). A törvényekben említett „senatus“ (nem zárt hivatali testület) szerepének vizsgálata : Szilágyi L., *A magyar királyi tanács első százada* (LK 1940/41). A XI. századi királyi hatalmat téves önkényuralmi jellegűnek festeni : Mályusz E., *A patrimonialis királyság*, és u. ő, *A karizmatikus királyság* (Társ. tud. 1933—1934). Deér J., *Heidnisches und christliches in der altungarischen Monarchie* (Szeged 1934) és u. ő, *Pogány magyarság — keresztény magyarság* (Bp 1938). Bónis Gy., *A személyes királyság kora* (IEkv). Erősen szellemtörténeti tanulmánya : *A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon* (M 1932) után használható adatokat nyújt Váczy P., *A királyság központi szervezete Szt. István korában* (SzIE II), és az egész korszakra u. ő, *Die erste Epoche des ungarischen Königtums* (Pécs 1935), benne utalások a cseh-lengyel-orosz fejlődés párhuzamaira is ; valamint u. ő, *A magyar királyság központi szervezete a XI—XII. században* (DEkv 1937), rámutat az ügykezelés alkalmoszerű voltára (a területiális megosztás elve sem érvényesül teljesen), a királyt körútjában kísérő tanács és familia szerepére, stb. Ld. még u. ő, *A magyar igazságszolgáltatás szervezete a XI—XII. században* (1930). A királybírói intézményre : Jakubovich E., *I. András törvénybe idéző ércbílloga* (kny. T 1934), erre Váczy P. válasza (Sz 1934).

Az állam földrajzi határaitól (az újabb kitelepülések nyomán továbbterjedő határsáv) : Karácsonyi J., *Halavány vonások hazánk Szt. István korabeli határaitól* (Sz 1901 ; ör, kapu; stb. helynevek alapján). Kring M., *Magyarország határai Szt. István korában* (SzIE II), és ált. u. ő, *A magyar államhatár kialakulásáról* (BÉ 1934).

c) Az új egyházi szervezet

Fejér Gy., *Religionis et ecclesiae christianae apud Hungaros initia* (Buda 1846). Horváth M., *A kereszténység első százada Magyarországon* (Bp 1878, 1884²). Karácsonyi J., *A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre, 997—1095* (Nagyvárad 1926). A térítés menetét (ha kellett : hatalmi szóval) megvilágítja az A. alatt id. forrásanyag, különösen a Gellért-legenda. Ld. még Karácsonyi J., *Szt. Gellért csanádi püspök élete és művei* (Bp 1887). Dedek Crescens L., *Szt. Gellért élete* (Bp 1900, németül is). A cluny mozgalom hatását hangsúlyozták : A. Brackmann, *Die politische Wirkung der Kluniazenser Bewegung* (HZ 1928), magyar vonatkozásban Galla F., *A clunyi reform hatása Magyarországon* (Bp 1931), hogy azonban a magyar egyházszervezés nem annak, hanem főleg itáliai szerzetesi reformtörekvések nyomait viseli magán, újabban kimutattta Csóka L., *Cluny-i szellemű volt-e a magyar egyház a XI. században ?* (Regnum 1943 ; ld. Sz 1944, 287). Ld. még Váczy P., *Stephan der Heilige als päpstlicher Legat* (BÉ 1934).

A templomépítésre és dézsmafizetésre ld. Szt. István törvényeit. Az esztergomi érsekség alá tartozó veszprémi, győri, pécsi, egri püspökség, valamint utóbb a bácsi (később kalocsai) érsekség és az alája rendelt csanádi, bihari, erdélyi püspökség alapítására és fejlődésére ld. az ált. egyháztörténeti és egyházi helytörténeti irodalmat (60. l.), okleveles anyagot (16.), valamint, az alapító oklevelek kérdésére, az árpádkori okleveles anyagot (54. l), továbbá : Horváth M., *Az első esztergomi érsek* (Sz 1868). Mátyás Fl., *Asztrik-Anasztáz első esztergomi érsek* (Buda 1869). Városvy Gy., *Astricus* (Kalocsai egyh. m. schematismus, 1879), és u. ő, *Ujabb adatok* (TT 1885). Karácsonyi J., *Kik voltak az első érsek ?* (Sz 1892, 3 közl. és kny.). Mátyás Fl., *Magyar tört. problémák* (Sz 1894, a 2. közl.), és u. erre a kérdésre Erdélyi L. (*Pannonhalmi Rendtörténet* I). Kovács I., *A győri püspökség megalapítása* (MSi 1865—1866). Ortvány T., *A pécsi egyházmegye alapítása és első határai* (AÉt 1890). Fr. Müller, *König Stephan I von Ungarn und das siebenbürgische Bistum. Eine Revision der Quellen* (ASL, N. F. II). Fr. Zimmermann, *Über die Gründung des Bistums u. Kapitels von Weissenburg* (ASL XXI). A térítésben nagy szerepet játszó bencések a *Pannonhalmi Rendtörténet* Erdélyi L. által szerk. kötetei (61. l.), és ált. összefüggésben az ugyanott id. egyháztörténeti anyag. Egyéb vonatkozások : Fraknói V., *A Szt. Istvántól Rómában alapított magyar zarándokház* (kny. KSz 1893). Czobor B., *Egyházi szerelvények Szt. István korában* (Sz 1901).

d) A királyság és nemzetközi háttére

Karácsonyi J., *Szt. István megkoronázása* (Sz 1901). Az uralkodói jelvényekről : Moravesik Gy., *A magyar szt. korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában* (SzIE), és László Gy., *A koronázási jogor történeléhez* (u. ott). A pápa viszonyára Magyarországhoz : Horváth M., *Szt. István első összeköttetései az egy. ker. egyházzal* (Sz 1867), Kropf L., *Pope Sylvester II and Hungary* (English Hist. Review 1898). Lukinich I., *II. Sylvester pápa* (Kolozsár 1901), valamint Fraknói V., *Magyarország összeköttetései a szent-székekkel* (I. Bp 1901). A régi magyar irodalom azon tétele, hogy a pápától való koronakérés a császár hatalmi igényei kikerülésére történt, kevésbé állhat meg a III. Ottónak magát alárendelő II. Sylvester esetében. A III. Ottó birodalmi elképzeléseit (melyek a keleteurópai viszonyokba nem nyultak hatalmi szóval) szellemtörténeti síkon fejtegető Schramm, *Kaiser, Rom und Renovatio* (2 kötet, 1929) alapján : Balogh J., *A magyar királyság megalapításának világ-*

politikai háttére (kny. Sz 1932). A. Cartellieri, *Die Weltstellung des deutschen Reiches*, 911—1047 (München 1932). A német imperialista történetírás politikai célzattal igyekezett Magyarország német vazallusi függését bizonyítani: A. Brackmann, *Kaiser Otto III und die staatliche Umgestaltung Polens und Ungarns* (Akad. Abhandl., Berlin 1939), és u. ő, *Zur Entstehung des ungarischen Staates* (u. ott 1940). Vele szemben az önállóságot hangsúlyozza Deér J., *A magyar királyság megalakulása* (Bp 1942, németül: AECO VIII. és kny.), és u. ő, *III. Ottó császár és Magyarország az újabb német történetírásban* (Sz 1944); viszont Tóth Z., *A magyar királylándzsa történetéhez* (KEkv 1933), u. ő, *A Hartvik-legenda kritikájához. A szentkorona eredetkérdése* (Bp 1942), valamint u. ő, *polémiaja: Történetkutatásunk mai állása körül. A szt. Korona eredetkérdéséhez* (Bp 1943) vele szemben hangsúlyozta, hogy a koronaküldés a császár akaratára történt. Ld. erre Thietmar Á. alatt id. szövegét.

A német feudális császároknak (a III. Ottó-főle enyhüléstől eltekintve) a lengyel-cseh-magyar államokkal szemben érvényesülő hatalmi, terjeszkedési politikájára: H. Aubin, *Die Ostgrenze des alten deutschen Reiches* (Hist. Vierteljahrschrift 1934). II. Konrád, a frank császároknak az avar időkben Pannoniára szerzett állítólagos jogaira hivatkozva, sikertelenül megtámadja Magyarországot: Fr. Krones, *Die deutsche Besiedlung der östlichen Alpenländer* (Stuttgart 1889). Nagy L., *A Lajta mint határ folyó* (Sz 1871, 2. közl.). Gombos F. A., *Szt. István háborúja II. Konrád római-német császárral 1030-ban* (Bp 1938, Kny. SzIE).

Egyéb külföldi vonatkozások: Lengyelországra Lovesányi Gy., *Adalékok* (Sz 1886). Divéky A., *Magyar-lengyel egyházi kapcsolatok Szt. István korában*. Luttor F., *Szt. István egyházi kapcsolatai Rómával, Montecassinóval, Ravennával, Velencével, Jeruzsálemmel és Bizánccal* (Bp 1938, kny. SzIE). Bizánra ld. még a keleti kereszténységénél (68. l.) id. anyagot. Kohlschütter, *Venedig unter dem Hg. Peter II Orseolo*, 991—1009 (Göttingen 1868, d), és Kretschmayr (74. l.). Az István udvarában védelmet kereső angol hercegekre Xántus J. (Sz 1878, 668), Kropf L. (Sz 1887, 703), és Fest S., *The Sons of Edmund Ironside, Anglo-Saxon King, at the Court of St Stephen* (kny. AECO) 1938).

e) Az új állam válsága és megszilárdulása

A korszak politikai történetének új meg új változatban kifejeződő három fő problémája közül az új rend ellen pogány lázadások formájában jelentkező megmozdulásokra (ld. még a köv. l.) Laurentzi V., *Kereszténység és királyság ellenes küzdelmek a XI. évszázadban* (Gyergyó-Szentmiklós 1903); a feudális csoportok által kihasznált és a trónöröklés bizonytalanságával is párhuzamos dinasztikus viszályokra (ifjabb királyság, stb.): a trónöröklés kérdésére fent (59. l.) id. irodalom mellett: Šufflay M., *Szláv párhuzamok a rex iunior címéhez* (Sz 1909); végül a német császárok hűbérúri igényei ellen vívott, és szélesebb síkon a pápa-császár ellentéthez kapcsolódó küzdelmekre: Meyndt, *Beiträge zur Geschichte der älteren Beziehungen zwischen Deutschland und Ungarn* (Berlin 1870). Móricz Gy., *Németország befolyása Magyarországra Szt. Istvántól Szt. Lászlóig* (Székelyudvarhelyi rk. gimn. ért. 1878). E. Schuster, *Ungarns Beziehungen zu Deutschland*, 1056—1108 (Nagyszebeni gimn. ért. 1899). Kepp Fr. G., *Magyarország viszonya a német császársághoz a XI. évszázadban* (Nagyszeben 1903, d). Móricz B. D., *Magyarország harcai Németország ellen a királyság első félszázadában* (Bp 1909). Deér J., *A magyar törzsszövetség és patrimonialis királyság külpolitikája* (Sze-

ged 1928). Mommsen, *Studien zur Ideengehalt der deutschen Aussenpolitik im Zeitalter der Ottonen und Salier* (Berlin 1930). Schneider, *Neuere Anschauungen der deutschen Historiker zur Beurteilung der deutschen Kaiserpolitik des Mittelalters* (Weimar 1934). K. Schünemann, *Ostpolitik und Kriegsführung im deutschen Mittelalter* UJb 1937), és u. ő, *Deutsche Kriegsführung im Osten während des Mittelalters* (Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters 1938), valamint mindhárom kérdésre az alább id. részletirodalom.

István Vazul nevű unokatestvérét, az utódlásból kizárandó, megvakíttatja (fiai Lengyel- és Oroszországba menekülnek): Mátyás Fl. (Sz 1894, 399), Jakubovich E., *A Vászoly (Vazul) névhez* (MNY 1921), újabban: Váczy P., *A Vazulhagyomány középkori kútjainkban* (kny. LK 1940/41); utódja és unokaöccse: Orseolo Péter (volt velencei dogefiú) származására: Kriebel G., Sebestyén G., Horváth I. (Tud. Gyűjt. 1819, 1820, 1836). Mátyás Fl. (AKÉ 1869, Sz 1894). Podhraczký J. (Sz 1869, 141). Gombos F. A., *Történetünk első századaiból* (Sz 1911, szélesebb körben is korszak politikai problémáira). A. Fest, *Pietro Orseolo, secundo re d'Ungheria* (Bp 1923). A Péter (1038—1041) ellen a Bécsi Képes Krónika szerint idegen környezete miatt is felzúduló és a „parasztokkal és szolgarendűekkel“ összefogó Aba Sámuel (Szt. István sógora és udvarispánja) vezetésével indult sikeres mozgalomra: Szabó K., *Péter és Aba* (AÉt 1873). G. Schwarz, *Samuel rex Hungariae* (Lemgoviae 1761). Márki S., *Aba Samu* (Aradi középisk. Szemle 1882). Mihály C., *Saár és kegyurának, Aba Sámuelnek története* (Gyöngyösi rk. gimn. ért. 1884). Kandra K., *Aba Samu király* (Bp 1891); az Aba-nemzetségre: Komáromy A. (T I, 120), Kállay U. (T. XIX, 198). Ld. még S. P. Tolstov, *Khorezmijskaja genealogija Samuila Aby* (Sovjetszkaja Etnografija 1947). Pétert III. Henrik császár vazallusként visszaülteti (1044—1046): Czech J., *Der Feldzug Heinrichs III* (Hormayr's Taschenbuch, 1830, 340). E. Strehlke, *De Henrici III. imperatoris bellis ungaricis* (Berlin 1856). Kiss L., *Nemzeti függetlenségünk védelmezése III. Henrik ellen, 1042—1052* (HK 1891, 3. közl. és kny.). Péter állítólagos feleségére J. Loserth (MIÖG 1884, 366). Karácsonyi J., *Péter király és az óbudai prépostság* (Sz 1897), és u. ő, *Bua és Bucna* (Sz 1901; a felkelő Gyula fiai, akiket Péter 1046-ban megöletett). A Vata vezetésével a Tiszántúlról indult pogány lázadásra Hegedüs G., *Egy néplázadás kilencszázéves évfordulójára* (TáSz 1946) és a Gellért-legenda. Vazul Oroszországból hazahívott fia, I. András (1046—1060) decretum-töredéke (CIH) viszont elítéli a pogány mozgalmakat. András származására ld. még Wertner M. (T 1887) és Karácsonyi J. (T. 1906). III. Henrik Péter érdekében indított, Béla hg. vezetésével visszavert kétszeri támadására: Kümmel, *Die zwei letzten Heereszüge Kaiser Heinrichs III nach Ungarn* (1051, 1052) mit Rücksichtnahme auf die bairisch-kärnthnische Empörung (Strassnitzki gimn. ért. 1877, 1879). Müller, *Das Itinerar Kaiser Heinrichs III, 1039—1056* (Berlin 1901).

Az I. András és Béla mint ifjabb király közti testvérharca, s az utóbbi győzelmére: J. M. Miller, *Disquisitio historico-critica belli fraterni inter Andream I et Belam I* (Nagyvárad 1782). Mátyás Fl., ... *I. András és Kálmán királyok halálának éve* (AÉt 1898). I. Béla (1060—1063) vejeire: Wertner M., *Lambert ispán* (Sz 1891), és M. Mesić tanulmánya Zvojnimir (utóbb) horvát királyokról (Margalits E., *Horvát tört. rept.* I. 474). Nagyobb időszakot fog át M. Büdinger, *Ein Buch ungarischer Geschichte, 1058—1100* (Lipese 1866). András fia uralkodására (1063—1074): Pray Gy., *Dissertatio de Salomone rege* (Pozsony 1774). Györki Ö., *Salamon király* (Bp 1887).

Béla fiai (I. Géza, 1074—1077 és Szt. László) küzdelmére a IV. Henrik oldalán álló Salamon ellen: O. Rademacher, *Ungarn und das deutsche Reich unter Heinrich IV* (Mersburgi gimn. progr. 1885), sógoruk: Ottó morva határgróffal való szövetségükre J. Demel (Časopis Musea Českého 1894).

Az I. Géza VII. (Dukasz) Mihály bizánci császártól kapott (és a későbbi korona alsó részét képező) koronájával kapcsolatos problémákra: Karácsonyi J., *Hogyan lett Szt. István koronája a magyar szt. korona felső részévé?* (AÉt 1907). Moravcsik Gy., *A magyar szt. korona görög feliratai* (AÉny 1935); Darkó J., *A Dukasz Mihály-féle korona célja és jelentősége* (kny. EPhK 1936); erre Moravcsik Gy. válasza: *A magyar szt. korona görög feliratainak olvasásához és magyarázatához* (u. ott). Polner Ö., *A magyar szt. korona felső részének kérdése* (Kolozsvár 1943), alighanem téves elképzeléseit bírálja B. Oberschall M. (Sz 1944, 580).

Szt. László (1077—1095) szerepére; Pray Gy., *Dissertatio historico-critica de S. Ladislao* (Pozsony 1774), erre Gánóczy A. válasza (Bécs 1776) és Pray viszontválasza: *Diatríbe* (Pozsony 1777). Podhradczky J., *Szt. László királynak... históriája* (1—2, Buda 1836). Bunyitay V., *Szt. László király emlékezete* (Bp 1892), és u. ő, *A váradi püspökség története* (I. 1883). Pauler Gy., *Párhuzam Szt. László és Kálmán között* (Sz 1893, részlet könyvéből), Karácson I., *Szt. László király élete* (Győr 1895). Karácsonyi J., *Szt. László* (Ksz 1908). Németh P., *Magyarország Szt. László korában* (Bp 1893). A somogyvári apátság alapításával és László temetkezéshelyével kapcsolatban ld. Baumgarten F., *Kritikai jegyzetek* (Sz 1904, és u. ott 994), és u. ő, *A saint-gillesi apátság összeköttetései Magyarországgal* (Sz 1906).

László és Kálmán politikájára az investitúra-harccal kibontakozó nagy küzdelemben császár- és pápa között, és az előbbi esetében nagyrészt, az utóbbiiban egészen a pápai vonal követésére (investitúráról lemondás: 1106) VII. Gergely levelei (Fejér, *Cod. Dipl.* I. 442, 445, jobban: Jaffé, *Biblioth. rerum Germanicum, Monum. Gregor.* II. 279, 365), II. Orbán levele (Fejér, *Cod. Dipl.* II. 13), mellett E. Schwab, *Die Stellung des Königtums unter König Koloman zum päpstlichen Stuhl* (Kassai gimn. ért. 1858), Petruich A., *Lemondott-e Kálmán királyunk a quastallai zsinaton az investitúráról?* (Bp 1943, kny. Theologia; tévesen tulajdonítja ezt inkább II. Istvánnak); valamint az összefoglaló munkák mellett az egész probléma külföldi irodalma, így V. Martens, *Gregor VII* (1—2, Lipcse 1894). Hauck *Der Gedanke des päpstlichen Weltherrschaft* (1904). Gay, *Les papes du XIe siècle et la Chrétienté* (Paris 1926). Az első keresztes hadjárat Magyarországra érkezésére (mosoni ütközet, stb.): Lőrincz J., *A kereszteshadjáratok jelentősége, különösen Magyarországra* (Nagyszombat 1894). Kugler, *Albert v. Aachen* (HZ XLIV). Márki S., *Ungarn zur Zeit des I. Kreuzzuges* (Oest.-ung. Revue 1896). R. Röhrich, *Geschichte des I. Kreuzzuges* (Innsbruck 1901). Kálmán (1095—1116) és már előbb László és a lengyel Boleszlávok németellenes szövetségét feltételezi T. Wojciechowski, *Szkice historyczne jedenastego wieku* (Krakó 1904). Hodinka A., *Kálmán királyunk 1099-i peremysli csatája orosz őskronika nyomán* (HK 1913, 2 közl.). A dinasztikus viszályokra: Karácsonyi J., *A megvakított Álmos hg. krónikása* (Sz. 1928), és Lovcsányi Gy., *Adalékok* (Sz 1886).

f) Horvátország, Dalmácia

A régebbi irodalmat mind magyar, mind horvát részéről az a XVIII. század végétől kiélesedő, közjogi vita befolyásolta, mely a két nacionalizmussal együtt fejlődővén azok fázisait is tükrözi. Horvát részről a magyar hódítást

leíró Spalatói Tamás (ld. A. alatt) függelékében közölt, Kálmán és a horvát feudális urak közti, ú. n. paktumnak (1102) rousseaui ízü interpretálásával egyenlő felek felbontható szerződésére, magyar részről ezzel szemben fegyveres alávetésre vezették vissza Horváth- és Magyarország kapcsolatát. A problémára újabban a régebbi irodalom kritikájával, Deér J., *A magyar-horvát államközösség kezdetei* (JEkv és kny., német változat: AECO 1936, francia: RHC 1943). A régi és bő vitairadalomból mutatóul: Fejér G., *Croatia ac Slavonia cum regno Hungariae nexu et relationes* (Buda 1803). Horváth I., *Über Croatien als eine, durch Unterjochung erworbene ungarische Provinz* (Lipose 1844, — a Gáj—Kossuth-féle viták idején!), erre ellenírat: *Das Verhältniss Croatiens zu Ungarn* (Lipose 1846). Palugyai I., *A Kapcsolt Részek történelmi és jogviszonya Magyarországhoz* (Pozsony 1863). Pesty Fr., *Száz politikai és történelmi levél Horvátországról* (Bp 1885), és u. ő Szlavónia eredetéről: *Eltűnt régi vármegyék* (H. 145, ld. Pauler Gy., Sz 1900, 924). G. Jellinek — J. Plinerić, *Das rechtliche Verhältniss Kroatiens zu Ungarn* (Bécs 1866).

A régi horvát történelemre Fr. Rački és mások id. (17. l.) okmánykiadásai mellett horvát összefoglalások: Tkalčić (Zágráb 1861, 1870—1872), Ljubić (Fiume 1865—1869), V. Klaić, *Poviest Hrvata* (4 kötet, Zágráb 1899—1904), F. Šišić, *Hrvatska poviest* (1907), és a leghasználhatóbban u. ő, *Geschichte der Kroaten* (Zágráb 1917) — V. Klaić, *Slavonien vom X. bis zum XIII. Jahrhundert* (Zágráb 1882); IV. Kresimir Péter királyról (1050—1074) u. ő (1871, ld. Margalits E., *Horvát tört. repertórium* II. 587), annak utódjáról (Zvoimir, Szt. László sógora, 1076—1087) u. ő (ld. u. ott, II. 579); Šufflay M., *Zu den ältesten kroatisch-ungarischen Beziehungen* (URd 1914). Ld. még Karácsonyi J., *Kálmán király rokonsága a horvát kir. családdal* (Sz 1915). Szt. László Zvoimir halála után özvegy nővére hívása címén Horvátországba vonul (1091): Pauler Gy., *Horvát-Dalmátország elfoglalásáról* (Sz 1888, 2 közl.). László saját terveiről: Fraknoi V., *Szt. László levele a montecassinói apáthoz* (AÉt 1901). Karácsonyi J., *Szt. László meghódítja a régi Szlavóniát* (AÉt 1916). Hóman B., *A zágrábi püspökség alapítási éve* (T 1910). A kun támadás miatt félbeszakadt vállalkozást befejezve (1097) Kálmán II. Orbán pápa segítségével a dalmát városokat (Zára, Sebenico, Trau) hódoltatja (1105—1111), melyek körül a XV. századig tartó vetélkedés folyt Velencével: Marczali H., *Az Árpádok és Dalmácia* (AÉt 1898), Mircse J., *Venedig und Ungarn. Rückblicke auf Dalmatien und Croatien in den Zeiten der Árpáden bis zum Tode Ludwig v. Anjou* (Bécs 1878); a városok jogrendjére és a magyar királyok idevágó okleveleire: Deér J., *Die dalmatinische Municipalverfassung* (UJb 1930). N. Jorga, *Deux siècles d'histoire de Venise* (RHSE 1932). Velence történetére a legjobb összefoglalás: H. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig* (I. Gotha 1905).

g) Magyarország és Bizánc

A Komnenos-császárok (Kalo Joannes, de főleg a hódító Mánuel) alatt északra nyomuló Bizánc és a Horvátország megszerzése után tovább, a Balkán felé tekintő Magyarország nagy konfliktusának, mely XII. századi külpolitikai történetünk főkérdése, első fejezetét: II. István (1116—1131) görög háborúját (1127—1129) illetően elég részletes tájékoztatást nyújtanak az A. alatt id. bizánci források. A bizánci dinasztikus kapcsolatokra: Szabó K., *Piroska, Szt. László leánya* (Kisebb tört. munkái, Bp 1873). Récsey V., *Szt. László király leányának . . . síremléke és bazilikája Byzancban* (Bp 1904, kny. Vas. Ujs.). Piroska (Eirene császárné, †1134) Komnenos Jánossal kötött házasságának (1105) problémáját tisztázta Moravcsik Gy., *Szt. László leánya és a bizánci*

Pantokrator-kolostor (Bp 1923); Hansmartin Decker-Hauff, *A legkorábbi magyar-bizánci házassági kapcsolatok* (Sz 1947) módosító kísérletével szemben Moravcsik eredményeit igazolja Gyóni M., *A legkorábbi magyar-bizánci házassági kapcsolatok kérdéséhez* (Sz 1947). II. István velencei háborújáról Dandolo (u. ott), orosz háborújáról a Hypatios-krónika tudósítanak. Utóda: II. (Vak) Béla (1131—1141), a Kálmán által elűzött Álmos fia) szerb és bosnyák kapcsolataira ld. a bevezetésben (23. l.) id. ált. irodalmat; a trónkövetelő Borics próbálkozásaira (lengyel-orosz támogatással): Wertner M., *Boris und Rostislav. Beitrag zur Geschichte der russisch-polnisch-ungarische Beziehungen* (Berlin 1889); az ezzel kapcsolatos hazai feudális részharccok egy incidensére: Angyal D., Domanovszky S., Erdélyi L., Karácsonyi J., Márki S. hozzászólásai egymás mellett: *Az aradi „véres” országgyűlés* (Sz 1912). Borics további kísérleteire II. Géza (1141—1161) alatt, így a 2. kereszties hadjárat átvonulása (1147) alkalmából ld. az utóbbi eseménnyel kapcsolatos, egyéb érdekes megfigyeléseket is tartalmazó, külföldi forrásokat (49. l.). A kereszties hadjáratok adatairól, irodalmáról általában tájékoztatnak: L. Bréhier, *L'Église et l'Orient au moyen âge* (Paris 1921). Áldásy A., *A kereszties hadjáratok története* (Bp 1924). Az Árpádház egykorú nyugati dinasztikus kapcsolataira: A. Jaksch, *Zur Lebensgeschichte Sophias, der Tochter König Bela's II von Ungarn* (MIOG 1888, Ergbd. II; feltehetően Zsófia által írt levélszöveggel). Ld. még G. E. Friess, *De ältesten Todtenbücher des Benedictinerstiftes Admont in Steiermark* (AÖG 1881; kronológiai adatok).

A bizánci történetre vonatkozó, újabb összefoglaló munkák közül az orosz kutatásokat is érvényesítő, használható kézikönyv: A. A. Vasiliev, *Histoire de l'empire byzantin* (2 kötet, Paris 1932). Baynes, *The Byzantine Empire* (London 1926). G. Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates* (München 1940). L. Bréhier, *Vie et mort de Byuance* (Paris 1947, bő bibliográfiával). Orosznyelvű szovjet kiadása, de nem marxista munka: F. J. Uspenszkij, *Izstorica Vizantijszkij imperii* (Moszkva-Leningrád 1948).

Mánuel császárnak birodalmi: előbb Itália, majd Magyarország és Bizánc egyesítésére irányuló törekvéseire és II. Géza, ill. III. István ellen magyar trónkövetelők (Géza testvérei) felhasználásával indított hadjárataira (1150—1167), azok átmeneti sikereire a fentiek, valamint az A. alatt id. bizánci források mellett: H. Kap-Herr, *Die abendländische Politik Kaiser Manuels mit besonderer Rücksicht auf Deutschland* (Strassburg 1881). C. Neuman, *Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen* (Lipsee 1894). Chalandon, *Les Comnène* (II: *Jean II et Manuel*, Paris 1913), továbbá speciálisan magyar vonatkozásban: Scherer F., *Komnénos Mánuel bizánci császár világhatalmi törekvései* (1911). Fr. Dölger, *Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik* (AECO 1942).

A bizánci-magyar konfliktus szláv (főleg orosz és szerb) összefüggéseiről elég részletesen ír K. Grot, *Iz izstoriji ugrii i szlavjansztva v XII. veke*, 1151—1173 (Varsó 1889). II. Gézának kievi Izjaszláv támogatására a Bizánc-párti halicsi Vladimír ellen vívott harcáról az A. alatt id. orosz évkönyvek mellett Pauler Gy., *II. Géza orosz-görög háborúi*, 1148—1156 (HK 1890, 2 közl.). Baumgarten M., *Adalék a magyar-orosz összeköttetés történetéhez* (TSz 1930). G. Vernadskij, *Relations byzantino-russes au XIIe siècle* (Byzantion 1927—1928); előzőleg Vasziljevskij tanulmányához (Szlavjanszkij Szbornik II. köt., Sztpétervár 1877) reflexiókat fűz Hodinka A., *Byzancz történetéből a XII. században. A két császárság szövetsége*, 1148—1155 (TT 1889). A szerb

Nemanida-ház magyar kapcsolataira (Ilona szerb hgnő II. Béla neje ; fivére : Belos bán II. Géza gyámja) és önállósodására Bizánccal szemben a két hatalom ütköző pontjában : Hodinka A., *A szerb fejedelemségek állapota és viszonya Magyarország és Bizánchoz a XII. század közepén* (TT 1889), bírálja Srečkovic előző tanulmányát (a Glasnik srpskog učenog društva 54 k.-ben, Belgrád), mely szerint Mánuel előnyomulása meg éppen Rascia magyar meghódítását akadályozta meg : ld. még Hodinka A., *A szerb történelem forrásai és első korszaka* (TT 1891—1892, 3 közl.).

A magyar udvar egyidejű viszonyára a német császársághoz, ill. a pápa-császár megújuló konfliktusához : J. v. Hannenheim, *Ungarn unter Bela II und Geisa II in seinen Beziehungen zu Deutschland* (Jena-Nagyszeben 1884, d). Temesváry J., *II. Géza magatartása a pápaság és császárság második küzdelmében* (Szamosújvár 1886, d). II. Géza VII. Lajos francia királyhoz intézett levelében (1161) közös akciót javasol a német császár ellen : De Chesne (*Epist.* XLIV. tom. IV. 378) és Fejér Gy. (*Cod. dipl.* II. 163). Holzmann, *Papst Alexander III und Ungarn* (Újb 1926), benne III. Sándor pápa levelei Lukács esztergomi érsekhez ; az utóbbi szerepére (a bizánci hódítással szembeállva a Mánuel által behozott III. Lászlót kiátkozta, stb.), ld. Mapes szövegét A. alatt (50. l.), levelét Tengnagl kiadásában (56. l.), valamint ujabban (de Lukács egyházi vonalvezetését illetően aligha helytálló hipotézissel) Györy J., *Gesta regum — gesta nobilium* (Bp 1948). Barbarossa (I.) Frigyes Magyarországgal szemben követett politikájára és kapcsolatára Mánuel császárral : Giesebrecht, *Geschichte der deutschen Kaiserzeit* (V. 1—2, 1887—1888). H. Pelczér, *Friedrichs I. Politik gegenüber Danemark, Polen und Ungarn* (Lipcse 1906, d). F. Böhm, *Das Bild Barbarossas und seines Kaisertums in den ausländischen Quellen seiner Zeit* (Eberings Historische Studien, 1936). W. Ohnsorge, *Die Bedeutung der deutsch-byzantinischen Beziehungen im 12. Jahrhundert für den deutschen Osten* (Deutsches Archiv für Landes- u. Volksforschung 1941), és u. ő, *Die Byzanzpolitik Friedrich Barbarossas und der „Landesverrat“ Heinrich des Löwen* (u. ott 1943.) K. Heilig, *Ostrom und das deutsche Reich um die Mitte des 12. Jahrhunderts* (Kaisertum und Herzogsgewalt im Zeitalter Friedrichs I. Lipcse 1944. Mon. Germ. Hist.).

A magyar-bizánci probléma zárófejezetére a Mánuel udvarában nevelkedett és szintén (bár fordított irányú) magyar-bizánci egyesítésre törekvő III. Béla (1172—1196) idején : Moravesik Gy., *Les relations entre la Hongrie et Byzance à l'époque des croisades* (RÉH 1933), u. ő, *Pour une alliance byzantino-hongroise* (kny. Byzantion 1933), és u. ő, *A bizánci birodalom Mánuel halála után* (Sz 1933). A Bizánctól már elszakadt, új Asenida-hatalom létrejöttére (1185), mely után Bulgária és Szerbia végleg Bizánc és Magyarország közé ékelődtek : Höfler, *Die Walachen als Begründer des zweiten bulgarischen Reiches* (Akad. Sitzungberichte, Bécs 1880). V. Laurent, *La Serbie entre Byzance et la Hongrie à la veille de la quatrième croisade* (RHSE 1941), és u. ő, *Une lettre dogmatique de l'empereur Isaac d'Ange au primat de Hongrie* (Échos d'Orient 1940). III. Béla halicsi kísérleteire : J. Matijów, *Der polnisch-ungarische Streit um Galizien und Ladomerien* (Lembergi gimn. progr. 1886).

E korszakra ld. egyébként a Forster Gy. (Szerk.), *III. Béla emlékezete* (Bp 1900) c. gyűjteményes munka különböző tanulmányait ; köztük : Thallóczy L., *III. Béla és a magyar birodalom* (külön : Bp 1907, Magyar Könyvtár). III. Béla első és második feleségére : Városov Gy., *Antiochiai Anna magyar királyné származása és családi viszonyai* (Sz 1886). Kropf L., *Margit királyné* (Sz 1900, 76) és Karl L., *Margit királyné, III. Béla király*

neje (Sz 1910); az állítólag e második, francia házassággal kapcsolatos, újabban kétségbevonat hitelű jövedelmi kimutatást ld. fent (56. l.). Wertner M., *III. Béla egy ismeretlen leányáról* (Sz 1889), és u. ő, *Margit császárnő fiai* Sz 1903).

A korszak idegen (német) telepítéseit ld. alább (83—84. l.), az új szerzetesrendek betelepítésére ld. az egyházi helytörténet, főleg a ciszterciek anyagát (60), a műveltségi viszonyokra Anonymus irodalma (44. l.) mellett a fent (65. l.) id. anyagot.

3. A feudális társadalom kialakulása

A pásztorokodásról a földművelésre való áttérés és vele a feudális társadalom kialakulási folyamatának részletes marxista vizsgálatát nyújtja újabban Molnár E. (57. l.). Előtte az utolsó összefoglalás: Váczy P., *Társadalmunk az Árpádok korában* (MMT I). A földművelésre: Wenczel G., *Magyarország mezőgazdasági története* (Bp 1887), általánosítja és a valóság nál korábbira teszi a hármasmnyomás bevezetését. Domanovszky S., *A mezőgazdaság Szt. István korában* (SzIE II). Kring M., *A gazdasági élet* (MMT I). Összehasonlító anyag: Clapham-Power, *The Cambridge Economic History of Europe. I. The Agrarian Life of the Middle Ages* (Chambridge 1942, benne J. Rutkowski összefoglalása Kelet-Európáról, irodalommal). A hazai település kis egységei, csoportos falvak: Mendöl T., *A megtelepülés formái* (MMT I). Az urak magántulajdonába került földet közvetlenül használó parasztok közös birtoklására alapvető: Tagányi K., *A földközösség története Magyarországon* (Bp 1894); új kiadása, Molnár E. bevezető soraival: Bp é. a. (1950). Belényesi M., *Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez* (Bp 1948, a „telek” és a magyar tanya kezdetei a XII. századtól).

A feudális társadalom kifejlődésére, egyházi és világi nagybirtok felemelkedésére, szolgálonépek viszonyaira, az egykori pásztorokodó szabad elemek földesúri függésbe süllyedésére vonatkozó forrásanyag egyik fontos csoportját XI. századi törvényeink adják (ld. 52—53. l.); ezek az új rend védelmére először Szt. István két könyve (bennük a szolgák és szabadok, az utóbbiakon belül a vulgaris, a tehetősebb és a miles meg a comes megkülönböztetése, vérdíjakból megállapíthatóan), majd az elmaradtabb tiszai részekről indult „pogány lázadások” (ld. alább) leverése utáni évtizedekből Szt. László és Kálmán törvényei; az előbbieket főleg a lopás ellen hoznak szigorú intézkedéseket és elrendelik a nagybirtokosok által elvett termelő népek visszaadását a királynak, az utóbbiak a szabad dénárok, katonaiállítás és igazságszolgáltatás (istenítélet, stb.) körül tartalmazznak jellemző rendelkezéseket. Az ezeken épülő régebbi irodalom, a fejlődés lényegének felismerése helyett, megmaradt a latin terminológia körüli vitáknál. Békefi R., *A rabszolgaság Magyarországon az Árpádok alatt* (AÉt 1900). Erdélyi L., *Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben* (Bp 1907). Hóman B., *A társadalmi osztályok Szt. István államában* (kny. BEkv 1912), valamint Erdélyi L. és Tagányi K. éleshangú vitája (TSz 1913—1916), ebből Erdélyi, L., *Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései* (Bp 1916, kny.) és Tagányi K., *Felelet* (TSz 1916, 3 közl.); ld. még Tagányi K., *Vázlatok a régebbi Árpádkor társadalomtörténetéből* (TTud 1922). A királytól személyileg függő szabadok (hadmentességi) dénárjait tévesen tekintik „állami adónak” Hóman B., *Az első állami egyenesadó* (TSz 1912), u. ő, *Adó vagy földbér?* (kny. Sz 1913), és u. ő, *Az első adó elméletéhez* (Sz 1913); szintén tévesen

gondolja szabad telepesek földbérének Erdélyi L., *Az első állami egyenes adó elmélete* (Kolozsvár 1912), és u. ő, *Az első adó elméletéhez* (Sz 1913, 2 közl.).

A birtokadományok természetére: Váczy P., *A hűbériség szerepe Szt. István királyságában* (Sz 1932). Murarik A., *A szabad rendelkezési jog Szt. István törvényeiben* (Sz 1934). Szélesebb körben kevesebbet mond Pólya J., *A magyar birtok- és örökösödési jog fejlődése* (MGSz 1894, 2 közl.). Ld. még Waldapfel E., *Nemesi birtokjogunk kialakulása a középkorban* (Sz 1931, 2 közl.). Huszti D., *A szabad földbirtok kérdéséhez az Árpádkorban* (Bp 1937, kny. DEkv).

a) *A nagybirtok és népei*

A másik fontos források csoportot a világinál hamarabb fejlődő egyházi nagybirtokok viszonyait feltüntető alapító oklevelek, összeírások, stb., melyek a földesúri szolgáló népek helyzetét, s köztük a kézművesek és földművesek fokozatos szétválását világítják meg. Az egyes birtoktestek, ill. szerzetesrendek tört. anyagát ld. az egyházi helytörténet felsorolásánál. Jó anyagot hoznak az Erdélyi L. (szerk.), *Pannonhalmi Rendtörténet* egyes kötetei, így különösen Erdélyi L., *A pannonhalmi főapátság története*. I. 996—1243 (Bp 1902; benne Szt. László pannonhalmi összeírása, valamint utóbb, a XIII. század első felének megmozdulásait követő Albeus-féle összeírás: 1240), továbbá Sörös P., *A bakonybéli apátság története*, I. 1023—1548 (Bp 1903). Az 1055-ben alapított tihanyi apátság adataira (ld. még 64. l.): Erdélyi L., *A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása* (Nyk 1904), u. ő, *A tihanyi apátság kritikus oklevelei* (AÉt 1906) és u. ő, *A tihanyi apátság története* (I. Bp 1908), valamint általában u. ő, *Az egyházi földesúr és szolgálói a középkorban* (Bp 1907), és u. ő, *A szentistvánkori bencések hatása a föld- és kertművelésre* (SZIE I). A többi közt figyelembeveendő még az I. Géza alatt létesült garamszentbenedeki apátság alapító oklevele (Knauz N., MSI 1886, és u. ő, *Mon. Eccl. Strigon.* I. 53), és története (Haiczl K., Bp 1913), a veszprémvölgyi alapítólevél, 1109 (Fejér, *Cod. Diplom.* II. 46), a bozói apátsági alapítólevél, 1138 (Knauz N., *i. m.* I. 89). A XII. században betelepített ciszterciek birtokai közül az egresi, a pilisi és a pásztói apátságok története (az egyh. helytörténet anyagában), valamint Fránek D., *A borsmonostori apátság az Árpádok korában* (Eger 1910; 1194-től). Lakatos D., *A topuskói ciszterci apátság története az Árpádok korában* (Bp 1911; 1211-től, Horvátország). Kalász E., *A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban* (Bp 1932). Az árpádkori falu problémáját veti fel, egyházi és királyi birtok szláv szolganépével kapcsolatban, Komjáthy M., *Tata és a tatái bencés apátság az Árpádok korában* (Bp 1947, kny. Re 1944—1946). Általános képet próbál adni, de inkább hangzatos jelzőkkel mint reális kritikával Érdújhelyi M., *A kolostorok és káptalanok befolyása Magyarország gazdasági fejlődésére 1526-ig* (Bp 1903). Turchányi T., *Magyarországi monostorok gazdasági viszonyai a tatárjárás előtt* (Bp 1909). Az egyházi nagybirtok jogi vonatkozásaiba ld. még Váczy P., *Immunitas és iurisdictio* (BÉ 1931), Pleidell A., *Egyházi és világi immunitás* (BÉ 1934); a fejlődésben vitt szerepének marxista értékelése újabban: Lederer E., *Az egyház szerepe az árpádkori Magyarországon* (Sz 1949).

A lesüllyedő szabadok tömege, valamint a volt rabszolgák és szolganépek, etnikailag magyarok és szlávok összeolvadásából keletkező magyar jobbágyság kifejlődésére: Villányi Sz., *Győrmege és város anyagi műveltség-története, kiváló tekintettel a szorgalmi néposztály társadalmi helyzetére, 1000—*

1301 (Győri rk. gimn. ért. 1881). Komarik I., *A magyar földművelő osztály fejlődése az Árpádok korában* (Kalocsai kat. főgimn. ért. 1890/1). Nagy S., *A jobbágyság története Magyarországon* (Nagybecskerekek 1891). Erdélyi L., *A úrbéresek általános jobbágy neve* (Religio 1911), és u. ő, *Jobbágyi szolgálat a középkorban* (u. ott 1910). Tarján Kr., *Szolgáló népek* (Déva 1914). Kiss K. E., *A magyar jobbágyság kialakulása* (kny., A csongrádi reálgimn. ért. 1932/33 és 1933/34), Szoika K., *A földesúri bíráskodás az árpádkori Magyarországon* (Bp 1944), valamint Acsády I. máig legbővebb speciális összefoglaló műve: *A magyar jobbágyság története* (Bp 1906, 1948).

b) Árucseré a XI—XII. században

Komoróczy Gy., *A kereskedelem és ipar Szt. István korában* (Bp 1938) adatait túlbecsüli; Szt. István törvényei még terménypénzben (tinó) intézkednek és a Regensburgból hívott bajor és olasz pénzverőkkel bajor mintára készítettet ezüst dénár (a valóságban féldénár, obulus) a király pénzügyi szükségleteiről, s nem a fejlett kereskedelemről tanúskodott. Huszár L., *Szt. István pénzei* (SZIE II); előzőleg: Kropf L., *Szt. István „penza auri”-ja* (MGSz 1899), erre Pauler Gy. válasza (u. ott 368, 466); Kropf L., *Szt. István király ezüst dénárjai* (MGSz 1900, 90). Hóman B., *A magyar pénzverés Szt. István korában* (Sz 1916, 2 közl.); valamint (az I. András-tól az egész korszakon át tartó pénzrontásra, stb. is), u. ő, *Magyar pénztörténet* (Bp 1916); ld. még u. ő, *Adalék X—XI. századi pénztörténetünkhöz* (Sz 1918). Gumowski M., *A magyar pénz szereplése Lengyelországban a XI. században* (Nk 1905). Szt. László és Kálmán törvényei (ld. 53. l.) kereskedelmi intézkedéseinek (kissé negatív) értékelésére Pleidell A., *A nyugatra irányuló magyar kereskedelem a középkorban* (Bp 1925). A Dunán nyugat felől Esztergomba érkező kereskedelmi útra (Regensburg, stb.) a XII. század A. alatt id. elbeszélő forrásai (pl. Odo de Deuil) is hoznak megfigyeléseket, a keleti forgalomra Tudelai Benjamin és, helyenként, a bizánci írók (u. ott). Zsidó kereskedők közvetítő szerepe Mainz és Magyarország közt a XI. században: Kohn S., *Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez* (TT 1880, 98). Belitzky J., *A magyar gabonakivitel története* (Bp 1932); ekkor csak kevés, a határszélen). Fekete Nagy A., *A magyar-dalmát kereskedelem* (Bp 1926; az 1. fejezet). Glaser L., *Der Levantehandel über Ungarn im XI. und XII. Jahrhundert* (UJb 1933), téved a Duna-vonal keleti forgalmának túlhangsúlyozásában; a levantei áruk főútvonala az olasz városokon, tengeri úton át vezetett. Heyd, *Le commerce du Levant* (1—2, 1885), majd Domonovszky S., *Duna-Feketetengeri hajózásunk multjáról* (Bp 1918) tagadja a Magyarországon átvezető levantei tranzitforgalmat. Ld. még: Thallóczy L., *Utazás a Levantában. A keleti kereskedelem története Magyarországon* (Bp 1882). A keleti, így különösen kievi orosz kereskedelmet lebonyolító izmacliták (arab és volgai bolgár mohamedánok) szerepére az id. törvények mellett ld. az alább (85. l.) id. anyagot. Ld. még 95. l. Magyarországot közelebből nem érinti, de a keleteurópai kereskedelemről érdekes, ha nem is hibátlan képet ad R. Henning, *Zur Verkehrsgeschichte Ost- und Nordeuropas im VIII. XII. Jahrhundert* (HZ 1915).

4. Település

a) Régi és új megyék

Az Istvánkori települt terület (69. l.) fokozatos kiterjedését, a népeségnek a folyóvölgyek mentén való szétterjedését, a kezdeti 45 megyének (a szám a Salamonkori harcok elbeszélésből állapítható meg a Bécsi Képes Krónikában) 72-re szaporodását (mint ezt az orosz évkönyvek és Freisingi Ottó is említik), — ezt az egész népmozgalmi folyamatot általában igen kevésbé világítják meg a régi megyetörténeti monográfiák, melyek, ha hoznak is adatokat, rendszerint külsőlegesen, az országos politikai események helyi vonatkozásaiban és nem belső fejlődésében adják elő egy-egy megye történetét. A régi irodalomból megemlíthetők Pesty Fr. tanulmányai: *Eltűnt régi vármegyék* (Bp 1880), *A magyarországi várispánságok története különösen a XIII. században* (Bp 1882); a többi közül kiemelkedik Tagányi K., *Szolnok-Doboka vármegye monographiája* (I., benne: *A vármegye területének története a IX—XIII. században*); használható adatokat hoz még Borovszky S., *Csanád vármegye története* (1—2, Bp 1896—1897). Karácsonyi J., *Békés vármegye története* (1—2, Békéscsaba 1896—1897). Zsilinszky M., *Csongrád vármegye története* (1—2, 1896—1900). Néhány kisebb adalék: Kandra K., *A sárvári várispánságról* (kny. Sz 1884), *Volt-e Szerencs megye* (kny. Sz 1885), *Szabolcs vármegye alakulása* (AÉt 1886). Torma J., *A zonuki grófságról* (TT 1888). Kemény L., *Abauj-Torna vármegye az Árpádok alatt* (Kassa 1888). Szilágyi I., *Máramaros megye ált. történelméből, 1199—1300* (Sz 1889). Sopronmegye tört. földrajzára Stessel J. adalékai (Sz 1900, 10; 1906, 239). Hradszky J., *A szepesi tizlándzsások széke, vagy a kisvármegye története* (Lőcse 1895). Förster J., *Szepes vármegye a tatárjárás előtt* (KSzM 1915). Újabban: Házy J., *Egy adat Liptó-megye kialakulásához* (Sz 1947). IV. Béla telepítései: Tagányi K., *Nyitra-megye német telepeseinek eredete* (Sz 1880), és u. ő, *Szolgygyőr* (Sz 1882, 2 közl.). Ált. helytörténeti vonatkozásban ld. még Csánki D. (elsősorban későközépkori) tört. földrajzi sorozatát (154. l.). Hasznos tájékoztatást nyújt e téren még: Ortvay T., *Magyarország régi vízrajza a XIII-dik század végéig* (1—2, Bp 1882); ld. Tagányi K. (Sz 1883, 169). Glaser L., *Az Alföld régi vízrajza és a települések* (kny. Földr. Közl. 1939); ld. még u. ő, *A Dunántúl középkori úthálózata* (kny. Sz 1929).

A régi típusú megyei monográfiákkal szemben az ú. n. népiségtörténeti kutatások a település folyamatát és etnikai jellegét próbálták rekonstruálni. Itt említendő Mályusz E., *Turócmegye kialakulása* (Bp 1922), mely főleg a XIII. századi fejlődést világítja meg; néhány nagyobb monográfia: Fekete Nagy A., *A Szepesség területi és történeti kialakulása* (Bp 1934), Szabó I., *Ugocsa-megye* (Bp 1937), Ila B., *Gömör-megye* (2—3, Bp 1944—1946; Kniezsa I. megj. Sz 1947), valamint egy sor doktori értekezés: Fügedi E., *Nyitra-megye betelepülése* (kny. Sz 1938), ld. még újabban u. ő, *Középkori település és egyházi szervezet az egykori nyugati Felvidéken* (Re 1944—1946). Balázs E., *Kolozsmegye kialakulása* (Bp 1939). Iczkovits E., *Az erdélyi Fehér megye a középkorban* (Bp 1939). Maksay F., *A középkori Szatmár-megye* (Bp 1940). Jakó Zs., *Bihar vármegye a török pusztítás előtt* (Bp 1940). Bélay V., *Máramaros megye társadalma és nemzetisége a megye betelepülésétől a XVIII. század végéig* (Bp 1943). E népiségtörténeti iskolának, módszeressége és pozitív eredményei mellett, megvolt azonban az a (nem minden munkában egyöntetűen érvényesülő) tendenciája is, hogy polgári nacionalista szempontok szolgálatában

elsősorban azt igyekezzék kimutatni, hogy egy adott terület lakossága mennyiben volt magyar.

A problémát a helynévkutatás alapján megközelítő irány termékeit illetően Kniezsa I. alább külön id. munkái mellett u. ő módszertani tanulmánya: *Párhuzamos helynévadás* (Bp 1943). Moór E., *Westungarn im Mittelalter* (Szeged 1936). Makkai L., *A Csallóköz településtörténeti vázlata* (Sz 1947 franciául RHC 1945). Ld. még Mendöl T., *Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz* (SzEKv) és Bulla B., *Hazai történeti földrajzunk multja, jelene és feladatai* (u. ott).

b) A székely kérdés

Bár a székelyeket Hunfalvy P. óta többen, és legújabban Molnár E. is későbbi, árpádkori telepéseknek tartják, más szerzők (Kuun G., Thury J., László Gy., stb.) felfogása (a székelyek az avarok, vagy avar uralom alatt itt élt más keleti nép, vagy a kabarok leszármazói) következtében az idevágó irodalom erősen a honfoglalás problematikájához kapcsolódik. A legteljesebb irodalmi összeállítás: Ember Ö., *A székelyek eredetének irodalma . . .* (Debrecen 1940). Említésre méltó tanulmányok (időrendben):

Szombathy I., *A vágyvidéki székely telep* (Székelyudvarhely 1873). Nagy J., *A székelyek scythá-hun eredetűsége* (Kolozsvár 1879). Hunfalvy P., *A székelyek. Feltét a székelyek scythá-hun eredetűségére* (Bp 1880; ld. Sz. 1880, 243), és u. ő, *A székely kérdéshez* (Sz 1881, 2 közl.). Szabó K., *A magyarországi székely telepekről* (Sz 1880), u. ő, *A székely nemzeti névről* (u. ott, 404), és u. ő, *Királyi telepítvényesek-é a székelyek?* Marosvásárhely 1884, előadás). Nagy G., *Adatok a székelyek eredetéhez és egykori lakhelyéhez* (Székely Múzeum Ért. I. 1886). Orbán B., *A székelyek származásáról és intézményeiről* (Bp 1888). Szabó K., *A régi székelység* (1889, tanulmányok). Hunfalvy P. (Sz 1890, 537). Több tanulmány az ET 1890. évfolyamában, így: Réthy L., *A székelyek eredetéről*, u. ő, *A székelyek és a honfoglalás*, és u. ő, *A székely név*; Nagy G., *A székelyek és a pannoniai magyarság*; Balassa J., *A székelyek neve* (mind u. ott.) H. Wislocki, *Die Szekler und Ungarn* (Hamburg 1892). Domján L., *A székely kérdés és Pauler Gy. új műve* (EM 1895). Huszka J., *Ornamentikai adatok a magyarok őstörténetéhez* (Sz 1892; a székely kapuról). Jakab E., *Székely telepek Magyarországon* (Sz 1896, 2 közl.). Thury J., *Hunok és magyarok* (ITK VII). Sebastyén Gy., *A székelyek neve és eredete* (Bp 1897), u. ő, *Az avar-székely kapcsolat emlékei* (ET 1899), és u. ő, *Az avar-székely kapcsolat pere* (EM 1899, 2 közl.). Thury J., *A székelyek eredete* (EM 1898 és kny.), és u. ő, *Még egyszer a székelyek eredetéről* (EM 1899, 2 közl.). Kállay U., *A székelyek megtelepedésének kérdéséhez* (T 1900). Bálint G., *A honfoglalás revíziója* (Kolozsvár 1901; ld. Sz 1902, 565). Balogh P., *Erdély népei és a székely kérdés* (Kolozsvár 1903). Paál S., *A székely nép* (Bp 1904). Karácsonyi J., *A székelyek eredete és Erdélybe való települése* (AÉt 1905). Sebastyén Gy., *A hun-székely hagyomány* (AÉt ld. Sz 1907, 465). Karácsonyi J., *Az erdélyi székelyek első hadjárata*, 1210 (Sz 1912), és u. ő, *A székelyek ősei és a székely magyarok* (Kolozsvár 1924). Erdélyi L., *A székelyek eredete* (Kolozsvár 1918). Hóman B., *A székelyek eredete* (MNY 1921), = *Der Ursprung der Siebenbürger Szekler* (kny. UJb 1922). Czimer K., *A székelyek eredetéről* (Szeged 1928). Ferenczi S., *Az egykori Kászonszék régészete. A kásznói székelyek letelepülése és régészete* (Kolozsvár 1938). Ld. még C. Connerth, *Die Stuhlverfassung im Szeklerland und auf dem Königsboden bis zum Ende des 15. Jahrhunderts* (Nagy-Szeben 1900).

Az újabb eredményeket összefoglalták: Németh Gy., *A székelyek eredetének kérdése* (Sz 1935), és u. ő, *La question de l'origine des Sicules* (Bp 1941, kny. AECO), és Györffy Gy., *A székelyek eredete és településük története* (Mályusz E. szerk., *Erdély és népei*, Bp 1941; németül UJb 1942; francia kivonat: NRH 1942 és kny.). Moór E., *A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete* (Szeged 1944).

c) Etnikai viszonyok

A Magyarország középkori etnikai viszonyainak problémáival foglalkozó irodalmat egyrészt a magyar sovínisztáknak román, szlovák, stb. viszonylat-

ban, valamint a német imperialista történetírásnak keleti szomszédaival folytatott, nagyon is politikai ízű harcai jellemezték; ezeket itt nem részletezzük. Másrészt viszont, a magyar kutatás körén belül is jellemzi az, hogy általában nemzetről, nemzetiségről, tudatos nemzetiségi politikáról beszélt a középkort illetően. Mályusz E., *A középkori magyar nemzetiségi politika* (Sz 1939), u. ő, *Az egynyelvű ország* (Sz 1941) céltudatos asszimilációs törekvést lát a XI. századi felépítési politikában. Ezzel szemben viszont a középkori Magyarország türelmes politikáját, nemzetiségi békéjét hangsúlyozta Szekfű Gy., *A magyarság és kisebbségei a középkorban* (1935), *Még egyszer középkori kisebbségeinkről* (1940), *Népek egymás közt a középkorban* (1941), *Rövid nemzetiségi történet*: együtt kiadva az *Allam és Nemzet* (Bp 1942) c. kötetben. Ld. ezzel kapcsolatban Guoth K., *Nem magyar népelemek helyzete középkori társadalmunkban* (Hitel 1943), aki utal arra, hogy a népek viszonya társadalmi fejlődésükből magyarázható. Ld. még K. Schünemann, *Ungarns Hilfsvölker in der Literatur des deutschen Mittelalters* (UJb 1924).

1. Szlávok és románok

A honfoglaláskori viszonyokra, a magyarság megtelepedésére ld. a fent (34. és 37. l.) id. anyagot. Az etnikai viszonyok legújabb összefoglaló képét Kniezsa I. adta: *Magyarország népei a XI. században* (Bp 1938, kny. SzIE. németül, kny. AECO 1938; a helynevek alapján készült, a magyar-szláv településterület viszonyát megvilágító térképpel). Szlovák viszonylatban ld. u. ő, *Adalékok a magyar-szláv nyelvhatár történetéhez* (Bp 1941). Šmilauer. *Vodpis starého Slovenska* (Pozsony 1932). J. Stanislav, *Odkryté mená slovenských miest a dedín* (Szlovák városok és falvak feltárt nevei, Pozsony 1947). Erdélyre Kniezsa I., *Keletmagyarország helynevei (Magyarok és románok I. Bp 1943)*, szerinte déli. Moór E. szerint (vitájuk: Sz 1945—1946) nyugati szlávok voltak Erdélyben. Makkai L., *Erdély népei a középkorban (Magyarok és románok I)*. Az erdélyi románság körüli elméletek (beköltözés, kontinuitás, admigráció) rendszerint polemikus részletirodalmát itt mellőzve (ld. még 00. l.) a tényleges középkori viszonyokat is megvilágító összefoglalások, különböző oldalokról: G. Müller, *Die ursprüngliche Rechtslage der Rumänen in Siebenbürger Sachsenlande* (Nagyszében 1912, kny. ASL). K. Kadlec, *Valaši i valaške právo v zemích slovenských v uherských* (A románok és a román jog szlovák és magyar területen, Prága 1916). N. Drăganu, *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii* (Bukarest 1933); erre Kniezsa I., *Pseudorumänen in Pannonien und in den Nord-Karpathen* (AECO I). Tamás L., *Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában* (Bp 1936, francia kiadás is). A. Dobosi, *Un chapitre de l'histoire économique des Roumains. L'impôt roumain de la quinquagesima* (Revue de Transylvanie 1936). G. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique — le peuple roumain* (Bukarest 1937). Fekete Nagy A., *A románság megtelepülése a középkorban (Erdély és népei, Bp 1941)*, az u. ő és Makkai L. által kiadott *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia* (Bp 1941; 1400-ig); ezzel párhuzamosan u. ők, *Zur Geschichte der ungarländischen Rumänen bis zum Jahre 1400* (Bp 1941); erre J. Moga ellenvetései (Leipziger Vierteljahrschrift 1942), és Makkai L. válasza: *Az erdélyi románok a középkori magyar oklevelekben* (kny. EM 1943). Ld. még Deér J., *A románság eredetének kérdése a középkori magyar történetírásban (Magyarok és románok I. Bp 1943)*. I. Lupaș, *Das Woiwodat Siebenbürgen im 12. und 13. Jahrhundert (Zur Geschichte der Rumänen, Nagyszében 1943)*. J. Moga, *Les Roumains de Transylvanie au*

moyen âge (Nagyszében 1944). G. E. Müller, *Die mittelalterlichen Verfassungs- und Rechtseinrichtungen der Rumänen des ehemaligen Ungarns* (Siebenb. Vierteljahrschrift 1938).

2. Nyugati települők

A telepesek közt nyugati szlávok, ld. Knyev J., *Régi cseh telepítések hazánkban* (kny. Föld és Ember 1926), valamint vallon-flamand elemek is szerepelnek: É. Borchgrave, *Essai historique sur les colonies belges qui s'établirent en Hongrie et en Transylvanie pendant les XIe, XIIe et XIIIe siècles* (Brüsszel 1871). Egykorú elnevezésükre: Auner M., *Latinus* (Sz 1916). Pais D., *Les rapports franco-hongrois sous le règne des Arpad* (RÉH 1923). Karácsi J., *Szatmár város eredete* (KLEkv 1925). Németh I., *Les colonies françaises de Hongrie* (Szeged 1936). Bárczi G., *A középkori vallon-magyar érintkezések történetéhez* (Sz 1937). A nyugati telepesek legnagyobb része azonban nálunk is, mint egész Kelet-Európában (pl. Lengyelország) a súlyosodó német feudális terhek elől keletre vándorló (Drang nach Osten) német parasztok soraiból került ki, akik a királyoktól az addig gyéren lakott hegyes peremvidékekre telepítve égető gazdálkodást, földművelést folytattak (voltak bányászok is, stb.). Általános tájékoztatást nyújt erről Fr. R. Kaindl, *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern. II. Geschichte der Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen bis 1763* (Gotha 1907; sokban hiányos és elfogult); ld. még u. ő, *Studien zur Geschichte des deutschen Rechtes in Ungarn und dessen Nebentänder* (AÖG 1909). K. Hampe, *Der Zug nach dem Osten. Die kolonisationsstatistische Grosstat des deutschen Volkes im Mittelalter* (Lipce 1921). K. Schünemann, *Die Stellung des Südostens in der Geschichte der mittelalterlichen deutschen Kolonisation* (Siebenb. Vierteljahrschrift 1934). A német irodalomra jellemző nagy apparátussal és hibás elvekkal német-szláv, stb. „kulturlejtőt“ állapít meg a házforma, stb. vizsgálatában B. Schier, *Haushaus und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa* (Reichenberg 1932). — A nyugati határvidéket illetően a német telepek kontinuitását hangoztató német irodalomtól valamennyire eltérően a kivonulást és a gyepüelvére való lassú visszaköltözést fogadja el K. Schünemann, *Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert* (Berlin 1923); ld. még W. Steinhausen, *Die Ortsnamen des Burgenlandes als siedlungsgeschichtliche Quellen* (MiÖG 1931). Polány I., *Nyugatmagyarország néprajzi története. 1—2* (Szombathely 1936—1938 kny. Vasi Szemle). Moór E., *Zur Siedlungsgeschichte der deutsch-ungarischen Sprachgrenze* (UJb 1929), u. ő, *Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen* (Szeged 1936), és u. ő, *Helynévkutatás és nyelvészet* (kny. Népünk és Nyelvünk 1934), benne kritika Schwartz E. könyvéről: *A nyugatmagyarországi német helységnevek* (1932). Mollay K., *Ödenburg* (Bp 1943), és u. ő, *Scarbantia, Ödenburg, Sopron* (kny. AECO 1944). Ld. még Kring M., *Burgenland a német történetirodalomban* (Sz 1944).

A szepesi szászokra a fent (11. l.) id. okleveles anyag (C. Wagner, stb.) mellett: Solcz Fr., *A szepesi szászok bevándorlásáról* (Késmárki ev. gimn. ért. 1876). Demkó K., *A szepesi jog (Zipser Wilkühr) keletkezése, viszonya országos jogunkhoz és a németországi anyajogokhoz* (AÉt 1891), és u. ő, *A szepesi szászok ősi jogélete* (Lőcse 1896). J. Geréb, *Mundart und Herkunft der Zipser* (Reichenberg 1925). J. Lipták, *Bilder aus der Zipser Vergangenheit. Urgeschichte und Besiedlung der Zips* (Késmárk 1935). Ld. még a III. és IV. fejezetnek a szepesi városokra vonatkozó anyagát is.

Az erdélyi szászokra G. D. Teutsch összefoglaló története: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen* (I. 1899^a) mellett az újabb eredményeket felvázolja

Maksay F., *A szászok megtelepülése (Erdély és népei)* (Bp 1941); ld. még Pukánszky B., *Erdélyi szászok és magyarok* (Bp 1943), valamint a fent id. oklevélkiadások, főként Zimmermann—Werner (11. l.), és egyes városok anyaga (13. l.). Az igen bő részletirodalomból, melynek egy része a helyi KB és ASL hasábjain jelent meg, mellőzve itt a humanista gót-származtatás meséjének, stb. anyagát (időrendben): K. Steilner, *Beiträge zur Geschichte der deutschen Ansiedlungen in Nordwesten Siebenbürgens aus der Arpadzeit* (Segesvári ev. gimn. ért. 1862). J. K. Schuller, *Zur Frage über die Herkunft der Sachsen in Siebenbürgen* (Prága 1866²). K. Haltrich, *Sächsische Ortschaften aus der Arpadenzeit* (Szászrégeni reálisk. ért. 1871). Fr. Maurer, *Die Besitzergreifung Siebenbürgens durch die das Land jetzt bewohnenden Nationen* (London 1875). Desigler, *Geschichte Ungarns mit besonderer Berücksichtigung der siebenbürgischen Verhältnisse ... bis zur planmässigen Colonisierung des Landes mit Deutschen* (Besztercei ev. gimn. ért. 1885). Meitzen, *Die Flur Thalheim als Beispiel der Ortschaften- und Feldeinteilung im Siebenbürger Sachsenlande* (ASL, új f. XVII; rajnai frank falubeosztás párhuzama). Fr. Teutsch, *Die Art der Ansiedlung der Sachsen* (Stuttgart 1895). Kropf L., *Az erdélyi szászok eredetéről* (Sz 1889). Wertner M., *Az erdélyi németek bevándorlása és a szebeni prépostság a XIV. század végéig* (EM 1900). Az addigi kutatásokról tájékoztat: K. Reissenberger, *Die Forschungen über die Herkunft der Sieb. Sachsen* (ASL, új f. XIII), és Fr. Zimmermann, *Zur siebenbürgisch-deutschen Geschichtsschreibung, besonders über die Besiedlungsfrage* (MIOG VI, Ergbd.). Csallner, *Aus der ältesten Vergangenheit der deutschen Ansiedlungen im Norden Siebenbürgens* (KB 1907). E. Fischer, *Zur Herkunftsfrage der Siebenbürger Sachsen* (KB 1907). Schweisthal, *Zur Sprachgeschichte Luxemburgs und Deutsch-Siebenbürgens* (Luxemburg 1908; a staveloti apátság 1103 és 1124. évi oklevelei alapján már a XII. század elején szervezett kivándorlásról tud). G. Müller, *Das Deutschtum und die sekundären Siedlungen Siebenbürgens* (KB 1929). A. Erhard, *Rechtlinien zur siedlungsgeschichtlichen Erforschung Siebenbürgens* (KB 1931), és u. ő, *Zur Geschichte der siebenbürgisch-sächsisch-luxemburgischen Sprachverwandtschaftsforschung* (KB 1931). Egy tájegységre bő anyagot hoz E. Jekelius, *Das Burzenland* (Brassó 1928—1929; III/1: Kronstadt; IV/1: Die Dörfer des Burzenlandes; V/1: Die Wirtschaftsgeschichte des Burzenlandes). — A társadalmi fejlődést és jogviszonyokat illetően: Wenzel G., *Adalék az erdélyi szászok történetéhez az Andreanum előtti időből* (AÉt 1873). G. Budaker, *Die Erbgrafschaft v. Bistritz* (Besztercei ev. gimn. ért. 1885). K. Steilner, *Deutsches Kolonistenrecht in Siebenbürgen im XII. und XIII. Jahrhundert* (Szászrégeni gimn. ért. 1888). V. Werner, *Ursprung und Wesen des Erbgraffentums bei den Siebenbürger Sachsen* (Gotha 1902). G. Müller pontos részletadatokkal készült tanulmányai a szászok politikai szervezetéről: *Die Gräven des Siebenbürger Sachsenlandes, mit besonderer Berücksichtigung des Dorfgemeindengerichtsbarkeit* (Nagyszeben 1931, kny. Festschrift Teutsch), u. ő, *Die sächsische Nationsuniversität in Siebenbürgen* (Nagyszeben 1928, hasznos alkotmány- és közigazgatástörténeti összefoglalás, 1224—1876), u. ő, *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Nationsuniversität, 1141—1876* (Nagyszeben 1941), és u. ő, *Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Decanten, 1192—1848* (Nagyszeben 1934). Hanzó L., *Az erdélyi szász önkormányzat kialakulása* (Szeged 1941, d; irodalommal).

A német lovagrend erdélyi telepedési epizódját ld. alább (94. l.).

3. Keleti települők

Az izmaelita néven ismert részben arab, részben volgai bolgár mohamedánokra (ld. 79. és 95. l.): Karácsonyi J., *Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a bőszőrmények vagy izmaeliták?* (AÉt 1913). Csinos A., *Az izmaeliták Magyarországon* (Esztergom 1913). Kossányi B., *A XI—XII. századi izmaelita és saracenus elnevezésekről* (KEkv), és u. ő, *A kalizok vallása* (DEkv). A kelet-ről érkező pásztornépek közül a besenyőkre: Németh Gy., *A besenyők ismeretéhez* (MNY 1922), = *Zur Kenntnis der Petschenegen* (KCsA 1922). Szokolay M., *A magyarországi besenyőtelepekről* (Szeged 1929, kny. Föld és Ember). Belitzky J., *Nyugaidunántúli és felvidéki besenyők* (DEkv 1937), Kniezsa I., *A nyugatmagyarországi besenyők kérdéséhez* (u. ott): Györffy Gy., *Besenyők és magyarok* (Bp 1940, kny. KCsA). A kunokra: P. Golubovszki, *Pecsenyegi, torki i polovci do nasesztvija tatar* (Kiev 1883). Marquart, *Über das Volkstum der Komnenen* (Berlin 1914), ennek bő ism.: Miskolezy Gy., *A kunok etnikumához* (TSz 1918). Újabbán Rassovszky, *Polovci*, 1—5 (kny. Seminarium Kondakovianum, Prága 1935—1939). A kun nép legjelentősebb nyelvi és műveltség-történeti emléke: a Velencében őrzött *Codex Cumanicus* alapos irodalmáról s annak eredményeiről újabbán Györffy Gy. tájékoztat: *A Codex Cumanicus keletkezésének kérdéséhez* (Bp 1942). Németh Gy., *A kunok neve és eredete* (Sz 1942). Kossányi B., *Az uzok és kománok történetéhez a XI—XII. században* (Sz 1924), összefoglalóan, hazai településükre és fejlődésükre is: Fekete L., *A jászkunok története* (Debrecen 1861), és bővebben Gyárfás I., *A jászkunok története* (1—4, Bp 1870—1886) régi részeiben erősen elavult, úgyszintén u. ő, *A jászkunok nyelve és nemzetisége* (Bp 1882). Ipolyi A., *A kunok bélháromkúti, másként apátfalvi apátsága . . .* (AK VI/a). Györffy I., *A kunok megtérése* (kny. PSz 1925). Használható adatokat nyújt Kring M., *Kun és jász társadalomelemek a középkorban* (Sz 1932). Ld. még a kunokkal kapcsolatos politikai történeti anyagot (101. l.).